

APAGA
Quarterly

فصلنامه فرهنگی – اجتماعی مطالعات شرق شناسی ، ایرانشناسی و ارمنی شناسی
An International Journal of Oriental Studies

آپاگا
فصلنامه



خانواده سوروگین

شماره ۷۳ بهار (خرداد) ۱۳۹۷

No. 73, June 2018

Հ Ա Յ . Յ
Հանդես

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական եռամսյա հանդես
An International Journal of Oriental Studies

APAGA
Quarterly



Armenia according to Ananai Shirakatsi

ISSN 1682-5438

Համար 73, Հունիս , 2018 թ.

No. 73, June 2018

Հայ-իրանական մշակութային եւ հասարակական միջազգային եռամսյա հանդես
An international Quarterly Journal of Oriental studies

Արտոնատեր, Հրատարակիչ եւ Գլխավոր խմբագիր
License-holder, Publisher & Editor-in-Chief

Էդ. Բաղդասարյան / Ed. Baghdasarian,

Փոստարկղ համար 15875-9488 Թեհրան-Իրան
POBOX No. 15875-9488 Tehran – Iran

WEB: www.ApagaOnline.com and www.apagamonthly.4t.com
E-mail: apaga98@hotmail.com ISSN 1682-5438

شماره ۷۳ بهار ۱۳۹۷

صاحب امتیاز و مدیر مسئول

ادیک باغدادساریان

صندوق پستی شماره ۹۴۸۸-۱۵۸۷۵

تهران – ایران

نشانی اینترنت www.ApagaOnline.com و www.apagamonthly.4t.com

apaga98@hotmail.com

پست الکترونیکی

ISSN 1682-5438

Բովանդակություն

Հայերեն - Գ. Չիչերինին ուղղված Ա. Ահարոնյանի «Բաց նամակը»

Անգլերեն Ակնարկ Հայաստանի պատմական աշխարհագրության

Պարսկերեն Հին իրանական կանանց նկարները

CONTENTS

Armenian -About Letter of A. Aharonian to G. Chicherin

English Overview of Armenian geography.

Persian Iranian Women photos of old times

- Հոդվածների հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել խմբագրության տեսակետներին:
- Արտատպության դեպքում հղումը «Ապագա»-ին պարտադիր է:
- Ստացված հոդվածները չեն գրախոսվում և չեն վերադարձվում:

Subscriptions: \$ 20 per year

Գինը 5000 ռիալ

فهرست

فارسی عکس های نایاب و تاریخی زنان و دختران ایران در

۱۲۰ سال پیش

ارمنی در باره نامه آ. آهارونیان به گ. چیچیرین

انگلیسی نگاهی به جغرافیای تاریخی ارمنستان

مقالات و دیدگاه های مندرج در نشریه لزوماً بیانگر موضع "آپاگا" نیست.

نشریه در حک و اصلاح مقاله ها مجاز است.

مقالات و مطالب رسیده باز گردانده نمی شود.

استفاده از مطالب "آپاگا" با ذکر ماخذ آزاد است.

شمارگان ۱۰۰ بها ۱۰۰۰۰ تومان

چاپ احسان-تهران چهارراه ولیعصر پلاک ۱۱۴۸

**ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ԳՈՐԾԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐ Գ.
ԶԻՉԵՐԻՆԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ «ԲԱՑ
ՆԱՄԱԿԸ» ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

**Վլադիմիր Պետրոսյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր, պրոֆեսոր, Երևան**

Հայաստանում դաշնակցության լրատվության միջոցները, առանց որևէ մեկնաբանության, հաճախ են հրապարակում Ավետիս Ահարոնյանի «Բաց նամակը» ուղղված Սովետական Միության արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Գ. Զիչերինին:

Ինչպես դաշնակցական մամուլը, այնպես էլ դաշնակցության գաղափարախոսության կրողներն ու համակիրները հրապարակելով Ահարոնյանի «Բաց նամակը», հետապնդում են մեկ նպատակ՝ հայ ժողովրդին հասած դժբախտությունների համար մեղադրել Սովետական Ռուսաստանին, չբերելով որևէ հիմնավոր փաստ ու ապացույց:

Վերոհիշյալ իրողությունը նկատի ունենալով հարկ եմ համարում ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացնել Ահարոնյանի «Բաց նամակում» Ռուսաստանին վերագրվող «դավերը» և դրանց կապակցությամբ ներկայացնել իրական փաստերը:

ԱՌԱՋԻՆ «ԴԱՎԸ»

Ա. Ահարոնյանը նկատի ունենալով Գ. Զիչերինի այցելությունը Հայաստան, 1925 թ. մայիսի 26-ին նրան ուղղել է մի բաց նամակ, Սովետական Ռուսաստանին ներկայացնելով մի շարք մեղադրանքներ:

Հարկ չեմ համարում այստեղ հանգամանորեն անդրադառնալ Ահարոնյանի նամակի այն հատվածներին, որտեղ նա իր անձն է առաջ մղում, ընդգծելով հայ ժողովրդի առջև ունեցած «ծառայությունները»:

Ահարոնյանի նամակը թելադրված է պոպուլիստական մղումներով և նպատակ ունի արդարացնել դաշնակցությանը և հայ ժողովրդին պատճառած բոլոր դժբախտությունները

համարել Սովետական Ռուսաստանի հակահայ քաղաքականություն, Ռուսաստանի «դավերի» արդյունք:

Որքանով է ճիշտ Ահարոնյանը Ռուսաստանին վերագրելով այդ «դավերը»:

Այս հարցին պատասխանելու նպատակով փորձեմ, որքան հնարավոր է համառոտ անդրադառնալ Ահարոնյանի «բաց նամակում» նշված «դավերին», նկատի ունենալով, որ Հայաստանի որոշ լրատվամիջոցներ ժամանակ առ ժամանակ տպագրում են Ահարոնյանի «բաց նամակը», առանց մեկնաբանությունների, այն ներկայացնելով որպես ճշմարտություն:

Հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի գործած առաջին «դավը» Ահարոնյանը համարում է այն, որ «1914-ին Ռուսիան իր դաշնակիցների հետ պատերազմի բռնվելով Թուրքիոյ դէմ, պատերազմի մէջ քաշեց ու հայ ժողովրդին, խոստանալով հայ հայրենիքի ազատագրութիւնը: Անշուշտ, առանց մեծ վախի չէր, որ հայ ժողովուրդը այդ արիւնոտ պայքարի մէջ նետուեց ոռու ազգի և դաշնակիցների կողքին»:

Այնուհետև, հիշելով, որ հայ ժողովրդի մեկ ու կես միլիոն զավակներ զոհ գնացին և Թուրքաց Հայաստանը մոխիրի վերածվեց, Ահարոնյանը գրում էր. «Եւ երբ այս գնով ոռու և հայ բանակները Երզնկայից ու Տրապիզոնից ջարդելով թուրքերին, կարողացան վերջապէս գրաւել մարտիրոսուած հայ գավառները, երբ փախստական հայութիւնը շտապում էր վերադառնալ իր հայրենիքը, ճիշտ այդ ժամանակ, շնորհիւ ձեր բոլշեւիկեան պրոպագանդայի, ոռու զօրքը լքեց Կովկասեան ճակատը, թողնելով հայկական փոքրիկ ուժասպառ զօրքը մեն-մենակ թիրքերի առաջ»:

Սա համարելով Սովետական Ռուսաստանի առաջին դավը, Ահարոնյանն ավելացրել է. «Եւ այս դաւին եկաւ աւելանալու Լենինի համբավավոր դեկրետի խեղկատակութիւնը, որով ոռու զօրքը յետ քաշելով հանդերձ, Թիւրքական Հայաստանը հռչակում էր «ազատ ու անկախ»:

Եւ ահա, այսպէս,-շարունակել է Ահարոնյանը,- 1917-ին այն վիթխարի պատերազմը, որ սկսել էր Ռուսաստանը Կովկասում իր բոլոր ծանրութեամբ շնորհիւ սովետական վարիչների, ընկնում էր հայ ժողովրդի ուսերին, եւ ոռու-թուրքական պատերազմը դառնում էր հայ-թուրքական պատերազմ»:

Անդրադառնալով Ահարոնյանի նշած առաջին «դավին», հարկ եմ համարում այստեղ նախ մի մեջբերում կատարել դաշնակցության երևելի անդամ Ս.Վրացյանի խմբագրած «Հորիզոն» թերթի հրապարակած հաղորդագրությունից, որտեղ պատմվում է ռուսական ցար Նիկոլայ Երկրորդին 1914 թ. նոյեմբերի 26-ին Թիֆլիսում դիմավորելու մասին:

«Առանձնապես գալով հայերիս,-գրում էր «Հորիզոնը», - կասենք, որ ներկայ բարձրագույն այցը Թիֆլիս եւ ռուս-թուրքական պատերազմի վայրերը աւելի քան պատմական է մեզ համար, որովհետեւ այս ծանր օրերին, երբ հայ ժողովուրդը իր նւիրական ու պատմական իղձերի իրագործումը կապում է Ռուսաստանի հետ, հզոր Ռուսաստանի կայսեր այցը հայաշատ վայրերը միմիայն բերկրանքով ու ցնցութեամբ կարող է լեցնել հայ ժողովրդի սիրտը» («Հորիզոն», նոյեմբերի 27, 1914 թ.):

Նոյեմբերի 27-ին կազմակերպված հանդիսության ժամանակ Ա. Խատիսյանը, որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, ցար Նիկոլայ Երկրորդին դիմելով, իր ողջույնի ճառում ասել է հետևյալը.

«Հաստատ հավատով դեպի Ռուսաստանի անպարտութիւնը, նրա անսպառ ուժերը, դեպի մեր մեծ կայսրը տածած բուռն սիրով, մենք՝ միացած մտածմունքով և շաղկապված թափվող արիւնով՝ տալիս ենք հանդիսավոր երդում՝ չսպառելու մեր հոգու ուժը մինչև որ մեր պանծալի հաղթական զորքն ընդմիշտ չջախջախի նենգ թշնամուն եւ դրանով առավել եւս մեծացնի մեր մեծ հայրենիքի ուժը և զորութիւնը: Խոնարհվում ենք սիրեցյալ թագավորի առաջ...» («Մշակ», նոյեմբերի 28, 1914 թ.):

Հայ բնակչության պատգամավորության անունից ցարին ողջունել է Սամսոն Հարությունյանը և հավաստիացրել, որ «մեզ համար այս պատմական օրում ամբողջ հայ ժողովուրդը ամբողջ հոգով մասնակից է մեր ուրախության»:

«Եւ այժմ,-շարունակել է Ս. Հարությունյանը,-երբ փառապանծ ռուսական զորքը իր վեհապետ պարագլխի կամքով կովում է Հայաստանի ձյունապատ բարձրությունների վրա և Այաշկերտի լայն հովտում Թուրքիայի դեմ, որ հանդգնեց Գերմանիայի դրդամբ, ձեռք բարձրացնել հզոր Ռուսաստանի վրա, հայերը, հետևելով իրենց նախնյաց պատգամներին, ոտքի ելան իբրեւ մի մարդ պատրաստակամ, ինչպես և ձեր մյուս

հավատարիմ հպատակները, զոհել իրենց կյանքը և գույքը ի փառս մեծին Ռուսաստանի եւ գահի»(նույն տեղը):

Վերջապես մի վկայություն էլ բերենք «Արարատ» ամսագրից:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի օրգանը 1915 թ. թիվ 4-5-ում նկարագրել է այն համաժողովրդական ցնցությունը, որով էջմիածնում դիմավորել են ապրիլի 15-ին ռազմաճակատ մեկնող հայկական կամավորական գնդերին:

Այսպիսին էր Առաջին աշխարհամարտի սկզբին Ռուսաստանի նկատմամբ դաշնակցության քաղաքականությունը:

Իսկ ինչպիսի՞ն էր այդ նույն ժամանակ դաշնակցության քաղաքականությունը հայոց ցեղասպանությունն իրագործած երիտթուրքերի ղեկավարած Թուրքիայի նկատմամբ:

Պատասխանեմ նաև այդ հարցին:

1914 թ. հուլիսին Կարինում գումարված 8-րդ համագումարում «դաշնակցությունն իբրև հայության ամենից կազմակերպված ուժ» պետք է քններ կացությունը և ճշտեր, թե այդ դժվարին պայմաններում ո՞րն էր լինելու հայ ժողովրդին պատերազմից անվնաս դուրս բերելու ամենից ապահով ճանապարհը»:

Ի՞նչ տվեց Ս. Վրացյանի գնահատմամբ «հայ կյանքին գույն և բովանդակություն տվող կուսակցության ընդհանուր ժողովը»(Ս. Վրացյան, Հայաստանի հանրապետություն, Երևան, 1998, էջ 7):

Կարին եկած երիտթուրքերի ներկայացուցիչները մեծ խոստումներ տվեցին, թե «կկազմենք ինքնավար Հայաստան», եթե Դաշնակցությունը միանա Կովկասից Ռուսաստանին դուրս շարտելու գործին:

Ճիշտ է, համագումարը մերժել է երիտթուրքերի պահանջը, բայց ընդունել է մի այնպիսի որոշում, որով մի կողմից նշվում էր «Բարենորոգումները տապալելու կառավարության վարած քաղաքականությունը», մյուս կողմից՝ ընդգծվում էր.

«Ընդհանուր ժողովը եկաւ այն եզրակացութեան, որ կուսակցութիւնը հանդես կգա իթիհատի նկատմամբ անկիրք դատավորի և անհաշտ ընդդիմութեան դերում, կը պայքարի նրա վնասակար ազգայնամօլական և

հակապետական քաղաքականութեան դէմ: Ժողովը չի բացառում համագործակցութիւնը համապետական խնդիրներում»(ընդգծումն իմն է-Վ.Պ.):

Թե ի՞նչ էր նշանակում «համապետական խնդիրներում համագործակցութիւնը», դաշնակցութեան ժողովը հարկ չի համարել դա պարզաբանել:

Թուրքիան մտել էր Առաջին աշխարհամարտի մեջ, պատերազմ սկսելով Ռուսաստանի դեմ: Դա, իհարկե, առաջնահերթ համապետական խնդիր էր:

Եվ այս «համապետական խնդրում» դաշնակցութիւնը համագործակցել է հայոց ցեղասպանութեան ոճրագործ երիտթուրքական կառավարութեան հետ:

Ահա, թե ինչ է վկայել Ս. Վրացյանը: Կարինի համագումարը, ցրվելուց առաջ, «քննութեան առնելով Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու հավանականութիւնը և այդ առթիվ որոշեց հրահանգել իր մարմիններին և ընկերներին մնալ օրինապահ իրենց ապրած երկրի վերաբերմամբ և կատարել իրենց բաժին հասած քաղաքացիական պարտականութիւնները»(Ս. Վրացյան, նույն տեղը, էջ 8):

Ի պատասխան երիտթուրքերի ներկայացուցիչների պնդմանը, դաշնակցութեան ներկայացուցիչները հայտարարեցին. «եթե, այնուամենայնիվ, իրենց կամքի հակառակ, պատերազմը պայթի, դաշնակցութեան Թուրքիո հատվածի բոլոր անդամները լրիվ կերպով կկատարեն իրենց պարտքը հանդեպ պետութեան:

Ինչ վերաբերում է կովկասահայերին՝ Դաշնակցութիւնը չի կարող հանձնառութիւն ստանձնել նրանց ապստամբեցնելու, մանավանդ, որ Թուրքերը իրենց վերջին հինգ տարվա քաղաքականութեամբ Թուրքահայերի վերաբերմամբ այնպիսի վիճակ չստեղծեցին, որ կարողանային գրավել ռուսահայերի համակրանքը»(նույն տեղը):

Ճիշտ է, 8-րդ համագումարից հետո Դաշնակցութիւնը խզել է իր կապերը Իթիհատի հետ, բայց դա այլևս նշանակութիւն չունեցավ, որովհետև երիտթուրքերի հետ երկարատև սիրախաղի հետևանքները վերացնելու ոչ ժամանակ էր մնացել և ոչ էլ հնարավորութիւն:

Ահարոնյանը «մոռացել է» այս ամենը և ամեն ինչում մեղադրում է Ռուսաստանին:

Ահարոնյանը «մոռացել է», որ հետագայում էլ Դաշնակցությունը չկարողացավ զուրս պրծնել թուրքական կախարհանքից: Այդպես էր 1918թ. հունիսի 4-ին, երբ Բաթումում կնքվեց «բարեկամության» պայմանագիր ու ոչնչի հավասարեցվեց հայ ժողովրդի տարած հաղթանակը Սարդարապատի, Ապարանի ու Ղարաբիլիսայի ճակատամարտերում:

Այդպես էր 1918թ. ամռանը, երբ Հայաստանի Հանրապետության դաշնակցական ղեկավարները հունիսի վերջին մեկնեցին Կ.Պոլիս, ծնկի եկան հայոց ցեղասպանությունը կազմակերպած դահիճների առջև ու նրանց պահանջով Հայաստանից հեռացրին Անդրանիկ Օզանյանին:

Այստեղ հարկ եմ համարում րնթերցողին ներկայացնել այդ խալտառակությունն ապացուցող հետևյալ փաստերը.

Առաջին. 1918 թ. հունիսի 28. Կ. Պոլսից Ահարոնյանի ուղարկած հեռագիրը Հ. Քաջազնունուն. «Կովկասյան ռազմաճակատի օսմանյան հրամանատարությունը կառավարութայանը հաղորդում է, որ երկաթուղով օսմանյան զորքերի ուղարկելուն խոչընդոտում են հայկական զորքերը կամ ջոկատները:

Մեզ հայտնելով այդ մասին, օսմանյան կառավարութայան ներկայացուցիչներն առաջարկում են անօգուտ քնդհարումներից ու կոնֆլիկտներից խուսափելու համար միջոցներ ձեռնարկել:

Խնդրվում է անհապաղ ստուգել, թե որ շրջանում են տեղի ունեցել այդպիսի փաստերը և շտապ անհրաժեշտ ցուցումներ տալ դադարեցնելու օսմանյան զորքերի նկատմամբ ամեն տեսակի թշնամական գործողությունները: Ահարոնյան»: /ՀՀ ԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 657, թ. 17ա):

Երկրորդ. 1918 թ. հունիսի 29. Կ. Պոլսից Ահարոնյանի ուղարկած հեռագիրը Քաջազնունուն. «Հեռագրեր, իսկապես, հայկական զորքերը կամ բանդաները դիմադրություն են ցույց տալիս թուրքական զորքերի տրանսպորտին:

Անհրաժեշտ է բոլոր միջոցները ձեռնարկել քնդհարումներից և թյուրիմացություններից խուսափելու համար տվյալ պահին, որտեղ մեր հարաբերությունները սկսվում են լավանալ, առավելապես, որ մենք Բաթումի պայմանագրով իրավունք չունենք դիմադրել թուրքական

գորքերի տրանսպորտին, ինչը մեր բարձրագույն հրամանատարությունը պետք է լավ հայտնի լինի: Ահարոնյան»(նույն տեղը, թ. 8):

Երրորդ. 1918 թ. օգոստոսի 1. Կ. Պոլսից Ահարոնյանի և Խատիսյանի հեռագիրը Հայաստանի կառավարությանը. «Կայսերական կառավարությունը բողոքում է, որ Անդրանիկն ու նրա մարդիկ անհանգստացնում են օսմանյան գործերին:

Խնդրվում է ստուգել և ձեռնարկել վճռական միջոցներ, որպեսզի վերջ տրվեն այդ անցանկալի փաստերին, եթե դրանք, իսկապես, տեղի են ունեցել: Ահարոնյան, Խատիսյան»(նույն տեղը, թ. 107 ա):

Ահարոնյանը «մոռացել է», որ իրենց այս հեռագրի հիման վրա գեներալ Նազարբեկյանը ստորագրել է հրաման Անդրանիկի կամավորական գունդը ցրելու մասին:

Եվ երիտթուրքական հանցավոր իշխանություն, ինչպես նաև անգլիական օկուպացիոն գորքերի հրամանատարության պահանջով Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը ժողովրդական հերոս Անդրանիկին հեռացրել է Հայաստանից:

Դաշնակցությունը չի բավարարվել Անդրանիկին Հայաստանից հեռացնելով: Այդ կուսակցությունը շարունակաբար զբաղված էր Անդրանիկին վարկաբեկելով:

Այստեղ հարկ եմ համարում րնթերցողի ուշադրությունը ներկայացնել Գ. Նժդեհի հետևյալ վկայությունը. Նժդեհը գրել է. «Դաշնակցությունը... զբաղված էր Անդրանիկին սևացնելու անշնորհակալ գործով: Անդրանիկին վարկաբեկելու համար, դաշնակցության պատվերով հրատարակվեց նրա դեմ ուղղված մոտ 1000 էջանոց երկհատոր աշխատություն: Ամբողջովին Անդրանիկին նվիրված Սեպուհի հուշերը հանդիսանում են ազգային հերոսին իր փառքի բարձունքից տապալելու դատապարտելի փորձ: Հենց որ Անդրանիկը հեռացավ դաշնակցությունից, միանգամից դարձվեց «հարբեցող», «անկիրթ», «վախկոտ», «այս կամ այն ճակատում իր մասնակցության համար նախօրոք սակարկող», «աննշան գործողությունների ճանապարհով մեծ դափնիներ քաղող» և այլն: Բոլոր ջանքերը ներդրվեցին Անդրանիկին «զարդարելու» քաջնազարյան (դոնքիշոտյան) որակումներով, չգիտակցելով, որ դրանում իրականում ծիծաղում են հայ ազատագրական շարժման վրա,

քանզի ժողովուրդն Անդրանիկին համարում է հայ ազատագրական պայքարի խորհրդանիշ»։ ()

Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմխորհրդի «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետը Հայկական հարցի պատմության մեջ առաջին փաստաթուղթն է, որ խոշոր տերություններից մեկը՝ Ռուսաստանը ոչ միայն ճանաչել է Արևմտյան Հայաստանի անկախությունը, այլև նախատեսել էր դա իրականացնելու միջոցները, որոնց մեջ առաջին հերթին կարևորվում էր Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերին պահելը:

Այդ դեկրետի իրագործումը դրվել էր Կովկասի գործերի արտակարգ կոմիսար Ստեփան Շահումյանի վրա:

Ահարոնյանը «մոռացել է», որ Շահումյանի հետ համագործակցելու փոխարեն դաշնակցությունը միացել է ադրբեջանցի մուսավաթականներին և վրացի մենշևիկներին ու համատեղ ուժերով վիժեցրել են դեկրետի իրականացումը:

Ավելին, Ահարոնյանը Սովետական Ռուսաստանի կառավարության դեկրետը համարել «խեղդատակություն» և Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը մեղադրել է Կովկասյան ռազմաճակատից ռուսական զորքերը հեռացնելու համար:

Ահարոնյանը պարզապես «մոռացել» է, որ արհամարանքով մի կողմ էր նետել նաև Հայոց ազգային խորհրդին հասցեագրված Սովետական Ռուսաստանի զինված ուժերի ժամանակավոր գլխավոր հրամանատար Ա. Մյասնիկյանի 1918 թ. հունվարի սկզբին ուղարկած երեք հեռագրերը, որոնցով նա խնդիր էր դնում կասեցնել զորքերի հեռացումը ռազմաճակատից, նկատի ունենալով, որ այդ զորքերի հրամանատարությունը չէր ենթարկվում Սովետական կառավարության կարգադրություններին:

Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ դաշնակցականներից, մուսավաթականներից ու մենշևիկներից կազմված Անդրկովկասյան սեյմի կառավարությունն իրեն Ռուսաստանից անկախ էր հայտարարել ու դարձել էր դաշնակիցների հլու կամակատարը և նրանց հանձնարարությամբ նպաստում էին ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հեռացմանը:

Իսկ դրանում դաշնակիցները շահագրգռված էին, քանի որ Կովկասյան ռազմաճակատից հեռացող զորքերի

հաշվին համալրելու էին Սովետական Ռուսաստանի դեմ կռվող գեներալ Դենիկինի «Կամավորական բանակը»:

Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ իր համաձայնություններ անգլիական հրամանատարությունը Կարսի ամրոցի թնդանոթները հանել և ուղարկել էր գեներալ Դենիկինին՝ Կարսը զրկելով պաշտպանվելու միջոցից:

Նորօրյա դաշնակցական գաղափարախոսներին հարկ եմ համարում հիշեցնել, որ հակառակ Ահարոնյանի ու դաշնակցության մյուս ղեկավարներ դիրքորոշման, Ռոստոմ Զորյանը, որը մասնակցել էր «Թուրքահայաստանի մասին» Սովետական Ռուսաստանի ժողկոմխորհրդի գեկրետի մշակմանն ու ընդունմանը, Պետրոգրադից Թիֆլիսի Փոխարեն, մեկնել էր Բաքու՝ Ստ. Շահումյանի հետ միասին գեկրետն իրագործելու նպատակով:

ԵՐԿՐՈՐԳ «ԴԱՎՋ»

Հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի գործած երկրորդ «դավը» Ահարոնյանը համարել է է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը:

«Կարելի էր սպասել,-գրել է Ահարոնյանը,-որ Ռուսիան, թէկուզ բոլշևեիկ դարձած, գէթ դիւանագիտորէն կաշակցի Հայաստանին, որին լքել էր զինուորապէս: Բայց այս դէպքում դուք եւ ձեր կառավարութիւնը տմարդօրէն դաւեցիք մեզ: Այդ իսկ պահուն դուք Բրեստ-Լիտովսկի դաշինքը կռեցիք, որով Թիւրքիային էիք թողնում ոչ միայն Թիւրքաց Հայաստանը, այլեւ Կովկասեան Հայաստանի մի խոշոր բաժինը՝ Կարսի, Արդահանի եւ Սուրմալուի շրջանները:

Ահա ձեր երկրորդ դավը... Եւ այս դաշինքի անունով էր, որ թիւրք հրամանատար Վեհիբ փաշան այնուհետեւ շարժեց դէպի Հայաստան՝ պահանջելով Կարս, Արդահան եւ Սուրմալու»:

«Ալեքսանդրապոլի դաշինքը,-շարունակել է Ահարոնյանը,-որ ձեր մեղադրանքի գլխավոր հիմքն է, կնքուած է 1920-ին, մինչդեռ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրութիւնը երկու տարի առաջ, 1918-ին:

Սասցէք այժմ, մե՞նք ենք, որ հայկական հողերը յանձնեցինք թիւրքերին, թէ դուք, Սովետական Ռուսիոյ վարիչներդ: ...Եւ սակայն, հակառակ ձեր դաւերի հայ ազգը մի մարդու պէս ծառացաւ իր դարաւոր թշնամու՝ թուրքի դէմ եւ

դէն շարտեց Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը եւ իր թոյլ ոյժերով շարունակեց պայքարը»:

1. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Անդրկովկասյան կառավարութիւնը միակողմանի թուրքերի հետ կնքել էր Երզնկայի զինադադարը:

2. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ եթէ նպաստեին ռուսական զորքերի հեռացումը կասեցնելուն, ապա թուրքերը չէին համարձակվի խախտել Երզնկայի զինադադարը և առաջ չէին շարժվի:

3. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ հաշվի չառան Ստ. Շահումյանի պահանջը Բրեստի հաշտութեան պայմանագրի Կովկասին վերաբերող հոդվածը չկատարելու մասին, որի հնարավորութիւնը կար:

4. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ դեպի Հայաստան շարժվող թուրքական զորքի դեմ միակ կովող ուժը հայկական բանակն էր, որին հանձնել էին հայերի նկատմամբ իր ատելութեամբ աչքի ընկած վրացի գեներալ Օդիշելիձեի ենթակայութեանը:

5. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ դաշնակցութեան լուռ համաձայնութեամբ վրացիները Կարսը և մյուս տարածքները հանձնեցին թուրքերին, դրա փոխարեն իրենց ձեռքում պահելով Բաթումը:

6. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ դաշնակցութեան լիդերները Սարգարապատի, Ապարանի և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերից հետո ոչնչի հավասարեցրին հայ ժողովրդի տարած հաղթանակը, տրվեցին երիտթուրքերին և նրանց թելադրանքով ստորագրեցին Բաթումի խայտառակ պայմանագիրը, որով թուրքերին զիջեցին ավելի շատ տարածք, քան նախատեսված էր Բրեստի պայմանագրով:

Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Բաթումի բանակցութեանների ժամանակ, դաշնակցական գործիչներից կազմված հայոց պատվիրակութիւնը միացել է թուրքական պատվիրակութեանը և մերժել են բանակցութեաններին Սովետական Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցութիւնը, որն այդ դեպքում լինելու էր Ստ. Շահումյանը:

Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ 1918թ. ամռանը, Ա. Խատիսյանի հետ միասին գտնվելով Կ. Պոլսում, ընդունել են հայ ժողովրդի դահիճներ Թալեաթի ու էնվերի

առաջարկությունը Հայաստանը Թուրքիայի ու Ադրբեջանի հետ կոնֆեդերացիայի մեջ մտնելու պահանջը:

Քարեբախտաբար, այդ պահանջը չի իրականացվել, քանի որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիան պարտվել է և 1918թ. հոկտեմբերին Մուզրոսի դաշնագրով նրա գործերը հեռացել են Հայաստանից:

ԵՐՐՈՐԳ «ԴԱՎԸ»

Հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի գործած երրորդ «դավը» Ահարոնյանը համարել է այն, որ նա չի ընդունել Սևրի դաշնագիրը:

Ահարոնյանը նշում էր, որ երբ հայ ժողովուրդը թուրք զավթիչների դեմ կռվում էր էրզրումի, Կարսի պատերի տակ, Երևանի տակ և Ղարաքիլիսայի դաշտերում, Ռուսաստանը ոչ միայն չթել էր Հայաստանը, այլև Մոսկվայում սկսել էին բարեկամական գրուպներ թուրքերի հետ:

Ահարոնյանը գրում էր. «Բոլոր այս գերագույն պայքարին դուք բացակայ եղաք մինչև 1920 թվի օգոստոս 10-ի ճակատագրական թևակներ, երբ շնորհիւ հայ ժողովրդի կորովին եւ իր արիության, շնորհիւ դաշնակիցների յաղթության, մարտիրոս ազգը ձեռք բերեց վերջապէս ազգային ազատութեան քարտը, Սևրի դաշնագիրը, որ ճանաչում էր միացեալ եւ անկախ Հայաստանը»:

«Ահա,-շարունակում էր Ահարոնյանը,-այդ ժամանակ դուք վերստին յայտնուեցիք Կովկասում, բայց այս անգամ ձեր դաշնակից թիրաքների հետ ձեռք ձեռքի տուած: Եւ դուք յայտնուեցիք որպէս Սևրի դաշնագրի, այսինքն հայ ժողովրդի ազատագրութեան թշնամի:

Ահա ձեր երրորդ դավը Հայաստանի դէմ»:

1. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ իր կուսակցությունը միացած ադրբեջանցի մուսավաթականների և վրացի մենշևիկների հետ Անդրկովկասն անջատել էին Ռուսաստանից և նրան հայտարարել իրենց անկախության թշնամի:

2. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ 1918 թ. գարնանը ոչ թե Ռուսաստանն էր լքել Հայաստանը և նրան մենակ թողել արշավող թուրքերի դեմ, այլև իր կուսակցությունն էր հեռացել Ռուսաստանից և ապավինել Անտանտի տերութուններին, որոնք կռվում էին Սովետական Ռուսաստանի դեմ:

3. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ չնայած Ռուսաստանի նկատմամբ բռնած թշնամական դիրքին, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկել և Արևմտյան ռազմաճակատում ու այլ վայրերում գտնվող հայ զինվորները կազմել է կամավորական գնդեր և ուղարկել Հայաստան, իրենց հայրենիքը թուրք զավթիչներից պաշտպանելու համար:

4. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Սևրի դաշնագրի կնքմանը Սովետական Ռուսաստանը չէր մասնակցել, և քանի որ դա շոշափում էր նրա կենսական շահերը, որի համար էլ դեմ էր դրան:

Բայց Ռուսաստանի դեմ լինելը ոչնչով չէր խանգարում Սևրի պայմանագրի իրականացմանը:

5. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Սևրի դաշնագիրը ոչ թե «ճանաչում էր միացեալ եւ անկախ Հայաստանը», այլ «Հայաստան» անվան տակ հասկանում էր միայն Արևելյան Հայաստանը:

6. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Խատիսյանի ձեռքով կնքված Ալեքսանդրապոլի պայմանագրով Սևրի դաշնագրից առաջինը հրաժարվել է Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը, որի անունից այդ դաշնագիրը ստորագրել էր ինքը՝ Ահարոնյանը:

6. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Սևրի պայմանագրից հրաժարվել է Ֆրանսիան՝ քեմալական Թուրքիայի հետ 1921 թ. կնքելով պայմանագիր:

7. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ ստորագրած դաշնակից տերություններից ոչ մեկը Սևրի պայմանագիրը չի վավերացրել:

8. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Սևրի պայմանագիրը վերանայվել է Լոզանի կոնֆերանսում Թուրքիայի հետ կնքված նոր պայմանագրով, որին դարձյալ Սովետական Ռուսաստանին մասնակից չեն դարձրել:

ՉՈՐՐՈՐԴ «ԴԱՎԸ»

Հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի գործած չորրորդ «դավը» Ահարոնյանը համարել է հետևյալը. «Բագուի արեւելեան ժողովուրդների համբաւաւոր կոնգրէսից յետոյ, որին նախագահում էր Զինովիեւ, Քեազիմ Կարաբեքիր փաշան ձեր ներշնչումով հեռագիր էր ստանում Բագուից Հայաստանի դէմ շարժուելու համար:

Եւ թիւրքական արշաւանքը յաջողեցնելու համար դուք միաժամանակ ձեր պրոպագանդով բարոյալքեցիք հայ բանակը, թիւրքերին մատակարարեցիք զինւորական մասնագէտներ, ռազմամթերք ու պարէն:

Ձեր զինւորական գործակալները հզօրապէս աշակցեցին Կարսի անկմանը: Եւ մեր շարունակող դիմադրութիւնը փշրելուն համար ձեր կարմիր բանակը կոխեց մեր երկիրը հիւսիսից այն ժամանակ, երբ թիւրք բանակը արշաւում էր հարավից:

Ահա այս կրկնակ յարձակողականով, որ դուք սարքել էիք թիւրքերի հետ, դուք հոշոտեցիք մեր հայրենիքը, պատճառ դառնալով Կարսի նահանգի հարիւր հազարավոր հայութեան կոտորածին ու փշացումին եւ յաջողեցրիք Հայաստանի կործանումը յօգուտ թիւրքերի:

Ահա ձեր շորրորդ դավը Հայաստանի դէմ»:

1. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ դաշնակցական կառավարութեան վարած ներքին քաղաքականութիւնը, մաուզերիստների ու խմբապետների հաստատած տեռորը լիակատար կերպով հյուժել էր ժողովրդին, որի վառ ապացույցն է Ս. Վրացյանի կառավարութեան դեկլարացիան:

2. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ հայկական բանակի բարոյալքման գլխավոր մեղավորն իր կուսակցութեան ավանտյուրիստական քաղաքականութիւնն էր, որ 1920 թ. մայիսին գորքն ուղղել էր սեփական ժողովրդի դեմ:

3. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Կարսը հանձնվել է թուրքերին, որովհետեւ իր համաձայնութեամբ Կարսի ամրոցից հանվել էին թնդանոթները:

4. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Շանթի պատվիրակութիւնը Մոսկվա ուղարկելուց սկսած դաշնակցական կառավարութիւնը մերժում էր Սովետական Ռուսաստանի առաջարկած դաշինքն ու միջնորդութիւնը և ապավինվել էր Անտանտի տերութիւններին, որոնք էլ, ի վերջո, խորհուրդ տվեցին՝ «ավելի լավ է հանձնվել թուրքերին, քան միանալ Ռուսաստանին»:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ «ԴԱՎԸ»

Հայ ժողովրդի նկատմամբ Ռուսաստանի գործած հինգերորդ «դավը» Ահարոնյանը համարում է հետևյալը. «Դուք

փորձեցիք խաբել հայ ժողովրդին «Հայաստանի սովետական հանրապետութիւն» կարիկատուրայով:

Եւ ինչպէս մի ժամանակ ցարական կառավարութիւնը Պետրոգրադից էր ուղարկում Հայաստան իր ոստիկաններին ու այլ պաշտոնէութիւնը, նույնպէս եւ դուք Ռուսիոյ խորքերից մեր երկիրը թափեցիք ձեր գործակալներին, նոյնքան օտար հայ ժողովրդին, որքան եւ շարակամ: Դուք բանդերը լցրիք մեր մտաւորականներով ու մեր մարտական երիտասարդներով, որոնց եւ կացնահար խողողել տուիք»:

«Հայաստանում,-գրում էր Ահարոնյանը,-ձեր հաստատած ռեժիմը այն աստիճան դժնդակ էր, որ հայ ժողովուրդը, նոյնիսկ կիսաքաղց եւ արիւնաքամ, անկարող եղաւ հանդուրժել եւ 1921 թւին փետրուար 18-ին ոտքի ելաւ ձեր դէմ, եւ դուրս քշեց երկրից ձեր գործակալներին եւ ձեր բանակը»:

«Ինչ փայլուն ապացոյց,-շարունակում էր Ահարոնյանը,-որ մենք չենք կարող տանել ոչ ձեր ռեժիմը, ոչ ձեր դոկտրինը եւ ոչ ձեր բռնութիւնը:

Բայց ձեր քաղաքականութիւնը շէր կարող հանդուրժել, որ փոքրիկ հերոսական հայ ազգը, որին դուք շարտել էիք թիրքերին ճարակ, կարողանայ վերջապէս ապրել անկախ իր հայրենիքի մի փոքրիկ մասում: Ծնշելու համար հայ ժողովրդի ապստամբութիւնը, դուք վերստին մեր արիւնով հեղեղեցիք մեր աշխարհը:

Սա ձեր հինգերորդ դաւը, պ. ժողովրդական կոմիսար»:

1. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Իջևանի կողմից Հայաստան մտած 11-րդ Կարմիր բանակին ոչ միայն ժողովուրդը, այլև դաշնակցական կառավարութեան գորքը դիմավորեցին ուրախութեամբ և նույնիսկ նրա դեմ ոչ մի կրակոց չարձակվեց:

2. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ եթե Կարմիր բանակը մեկ օր էլ ուշանար, ապա թուրքական զորքերը կմտնեին Երևան ու դրանով կավարտվեր ամեն ինչ:

3. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Հայաստանում սովետական իշխանութիւնը հաստատվել էր խաղաղութեամբ:

4. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ սովետական իշխանութիւնը հենց առաջին օրից ձեռնամուխ է եղել վերացնել դաշնակցական կառավարութեան գործունեութեան տխուր հետևանքները՝ գաղթականների կարիքները հոգալուց

մինչև Ալեքսանդրապոլի պայմանագրի հետևանքների վերացնելը:

5. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ 1921 թ. փետրվարի 18-ին կազմակերպված խռովությունը, որի հետևանքով ժամանակավորապես տապալվեց սովետական իշխանությունը, թելադրված էր քեմալական Թուրքիայի կամքով, նրա և մենշևիկյան Վրաստանի ու Անտանտի տերությունների աջակցությամբ:

6. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ փետրվարյան խռովությամբ Հայաստանում սկսվել է եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմ, որը նոր դժբախտություններ է պատճառել հայ ժողովրդին:

7. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ սովետական իշխանությունը հատուկ դեկրետով ներում է շնորհել բոլոր նրանց, ովքեր հանդես էին եկել սովետական իշխանության դեմ:

8. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Ա. Մյանսիկյանը, Ս. Տեր-Գաբրիելյանը, Ս. Լուկաշինը, Ա. Մոսավյանը և Սովետական Հայաստանի մյուս գործիչները ոչ թե ռուսացած հայեր էին, այլև իրենց երկրի իսկական հայրենասերներ, որոնք ոչ մի ջանք չխնայեցին դաշնակցական կառավարությունից ժառանգած քայքայված Հայաստանը վերաշինելու համար:

ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻ ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ ՉԻՉԵՐԻՆԻ ՀԵՏ

Այնուհետև Ահարոնյանն իր նամակում գրել է, որ վերոհիշյալի մասին Չիչերինին ասել է ճենովալում 1922 թվականին և ավելացրել, թե «լաւ է, արդար է, որ նոյնը յիշեցնեմ հայ ժողովրդին եւ կրկնեմ հրապարակով...»:

Ինչպես վկայում է Ահարոնյանը Մ. Վարանդյանի և Ա. Գյուլխանդանյանի հետ միասին 1922 թ. մայիսի 15-ին հանդիպել են Չիչերինին:

Այդ հանդիպման ժամանակ Ահարոնյանը, ինչպես ինքն է գրում, նկարագրել է «1918 թվին թյուրքերի առաջխաղացման և ռուս բանակի հեռանալու օրերին Թուրքիո հայ ժողովրդի համակրանքը դեպի ռուսները և թե ես անձամբ ինչ եմ արել այդ օրերին»:

Ընդամիջեմ Ահարոնյանին և ասեմ, նա «մոռացել» է, որ 1918 թ. գտնվում էր այն գործիչների առաջին շարքում, որոնք ամեն ինչ արեցին Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու և

Անտանտի թեկադրանքով ռազմաճակատից ռուսական զորքերը հեռացնելու համար:

Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ ռուսական զորքերի հեռացումը կասեցնելու մասին Հայոց ազգային խորհրդին ուղարկած Ա. Մյասնիկյանի հեռագրի վրա, նա, որպես այդ խորհրդի նախագահ, մակագրել էր, թե դա իրենց չի վերաբերում:

Մի բանում ճիշտ է Ահարոնյանը: Այո, հայ ժողովրդի համակրանքը ռուսների կողմն էր, բայց իրենք՝ դաշնակցականների ղեկավարները, ինչո՞ւ հաշվի չէին առնում ժողովրդի կամքը և գործում էին ադրբեջանցի մուսավաթականների և վրաց մենշևիկների հետ միասին, որոնք ռուսների նկատմամբ ունեին ընդգծված թշնամական վերաբերմունք:

«Ավելացրի,-շարունակել է Ահարոնյանը,-որ միայն ռուսներին հովանավորության պահասն եղավ պատճառ, որ մենք ստիպված եղանք մանդատներ փնտրել»:

Իրվանագիտական «մեծ փորձ» ունեցող Ահարոնյանն այս խոսքերն ասում էր Չիչերինին, որը, ինչպես Բաթումի պայմանագրի ստորագրման ժամանակ, այնպես էլ հետո, քաջատեղյակ էր իրադարձությունների զարգացմանը, երբ դաշնակցական կառավարությունն իր ստեղծման առաջին օրերից մերժելով Ռուսաստանի միջնորդության մասին առաջարկությունը, իր հույսերը սկզբում կապել էր Թուրքիայի, հետո նաև Անտանտի երկրների հետ:

Ահարոնյանը Չիչերինին ասել է նաև, թե թուրքերի հետ միասին ռուսների վերադարձը Կովկաս «հայ ժողովրդին անասելի ցավ դարձավ և ծանր աղետների աղբյուր եղավ մինչև այժմ»:

Մեզմ ասած, այստեղ էլ է Ահարոնյանը մեղանշում ճշմարտության դեմ:

Որովհետև, եթե Ռուսաստանը Կովկաս չվերադառնար, ապա հայտնի չէ թե ինչ ճակատագրի կարժանանար Արևելյան Հայաստանի բնակչությունը:

Ռուսաստանի վերադարձը հայությանը փրկել է նոր աղետներից և ոչ թե «ծանր աղետների աղբյուր եղավ»:

Ահարոնյանը Չիչերինին ներկայացրել է իր վերաբերմունքը ռուս-թուրքական հարաբերությունների նկատմամբ և նշել, թե «ռուսը իր արևելյան նոր

քաղաքականություն հենարան է համարում Թուրքիան, և մենք ստիպված ենք հաշվի առնել այդ փաստը»:

Իրանից ելնելով նա այն կարծիքն է հայտնել, որ «անհնարին չէ հաշտեցնել հայկական շահերը ռուս-թյուրք համաձայնության տրամադրությունների հետ: Մենք կարծում ենք, որ Հայկական արևելյան նահանգները, կամ նրանց մի մասը հայերին հատկացնելը ավելի ևս կամրապնդեր ռուս-թյուրք համաձայնությունը և թյուրքերի գործը կհեշտացներ աշխարհում, վերցնելով մեջտեղից մի դժնդակ պրոբլեմ, որի համար ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը դեմ է թյուրքերին»:

Այնուհետև, Ահարոնյանը հետևյալ կարծիքն է հայտնել. «Մոսկվայի Սովետը, մնալով հանդերձ թյուրքին բարեկամ և նույնիսկ այդ բարեկամության վրա հենած, պիտի կարողանար մեզ մեծապես օգնել մեր պրոբլեմը լուծելու՝ ճնշում գործելու թյուրքերի վրա: Եվ այս տեսակետը համայն հայությունն է»:

Ի պատասխան Ահարոնյանի կարծիքի, Չիչերինը հայտնել է, որ նա հանդիպել Նորատունկյանին և նրան խոստացել է «անել հնարավորը թյուրքահայերի համար»:

Այնուհետև, անդրադառնալով Կովկասյան Հայաստանին, Չիչերինն ասել է հետևյալը. «Մենք զիջեցինք Կարսի շրջանը թյուրքերին ստիպված, որովհետև ձեր կառավարությունն այդ արդեն զիջել էր»:

Մեղքը մերը չէ, ձերն է: Այս պահուն այդ հողերը (Կարսի) թյուրքական է: Եթե դուք կարողանաք թյուրքերից այն վերցնել ձեր օջախի համար, մենք ուրախ կլինենք: Տարբեր ձևով, մենք թյուրքերին բռնադատել չենք կարող: Մենք նրանց դաշնակիցն ենք, և եթե խոսք բանանք Թյուրքաց Հայաստանի կամ Կարսի մասին, թյուրքերը պիտի մեզ մեղադրեն իմպերիալիզմի մեջ»:

«Մենք,-շարունակել է Չիչերինը,- չենք կարող մեր արևելյան քաղաքականությունը, որը հենված է թյուրք բարեկամության վրա, փորձություն ենթարկել: Ուրախ կլինեմ, եթե դուք հաջողեցնեք: Եվ նույնիսկ Մոսկվա վերադարձիս կաշխատեմ բարոյապես ազդել թյուրք ներկայացուցիչների վրա հօգուտ ձեզ»:

«Ցավում եմ,-ասել է Չիչերինը,-սակայն, որ դուք՝ և ձեր պատվիրակությունը, և ձեր կուսակցությունը գործում եք ռուս Սովետի դեմ»:

Ձեր հակառակությունն այնքան մեծ է մեր դեմ, որ այն ժամին, երբ ձեր ներկայացուցիչները Ալեքսանդրապոլ էին կարսի անկումից հետո, երբ Հայաստանում Սովետ էր հայտարարված, ձեր ընկերները Ալեքսանդրապոլում ստորագրեցին մի դաշնագիր, որի որոշ մի հոդվածը ուղղված է Ռուսաստանի դեմ»:

Այնուհետև, Չիչերինը, ըստ Ահարոնյանի, «շարունակեց իր անհիմն մեղադրանքները դաշնակցության դեմ, Թավրիզի մեր փախստականների դեմ, վերջում նորից խոստացավ «Յյուրքերի մոտ բարեխոսել» հօգուտ Թյուրքաց հայության և հայ ազգային օջախի»:

Վերջում Ահարոնյանը գրել է, որ Չիչերինի մոտց հետացել են «խիստ հիասթափված»(Ա. Ահարոնյան, Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան, Երևան, 2001 թ., էջ 222-224):

Բայց վերադառնամ Ահարոնյանի նամակին, որը վերջացնում է հետևյալ եզրակացությամբ: «Թիւրքերի բարբարոսութիւնը վերջացաւ իրենց պետութեան կործանումով եւ Հայաստանը արիւնի եւ կրակի միջով ձեռք բերեց Սեւրի դաշնագիրը, որպէս գերագոյն հատուցումն իր մարտիրոսութեան ու իր ազատական պայքարի»:

Միայն ձեր դաւերը հարկադրեցին հայ ազգին Ալեքսանդրապոլ գնալ: Աշխարհը չի մոռանայ երբէք, որ թիրքերից յետոյ միմիայն դուք եք անմիջական պատասխանատու հայ ժողովրդի կործանումին:

Դուք եք, որ իդերեւ հանեցիք հերոսական եւ արինոտ ճիգերը հայ ժողովրդի: Պատմութեան դատաստանի առաջ դուք միշտ կը մնաք դաշնակից էնվերների, Թալեաթիների, Քեմալների, որոնց հետ միաբան դուք կատարեցիք այս անորակելի գործը՝ սպանութիւնը հայ ժողովրդի»:

«Իզուր կը փորձէք,-շարունակել է Ահարոնյանը,- այսուհետեւ ճառերով և դիմումներով մոլորեցնել աշխարհի հասարակական կարծիքը եւ հայ ժողովրդի առողջ բնազդը: Իզուր կը փորձէք այսուհետեւ հայութեան վստահութիւնը շահել: Նա, ով պատռել է Սեւրի դաշնագիրը, հայ ժողովրդի ազատութեան քարտը, յաւիտենապէս թշնամի է հայ ազգին...» (ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 207, թ. 1-5): ()

1. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ էնվերի, Թալեաթի և երիտուրքական մյուս հանցագործ պարագլուխների հետ

սերտորեն համագործակցում էր դաշնակցություն կուսակցությունը, համագործակցություն, որի բերած աղետի հետևանքներից մինչև օրս հայ ժողովուրդը չի ձերբազատվել:

2. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ 1918 թ. ամռանն Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությունն իր ղեկավարությամբ մեկնել էր Կ. Պոլիս, և շնորհակալություն հայտնել դահիճներ էնվերին ու Թալեաթին՝ Հայաստանի հանրապետությունը ստեղծելու համար:

3. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Կ. Պոլսում նա ծնկի էր եկել թուրքական սուլթանի առջև, համբուրել նրա աջը և ասել, թե՛ եթե չլինեք սուլթանը, չէր լինի նաև Հայաստանի հանրապետությունը:

4. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ իր կուսակցության ղեկավարած կառավարությունն էր Մուստաֆա Քեմալի հետ կնքել Ալեքսանդրապոլի խայտառակ պայմանագիրը, որով հրաժարվել էր նաև Սևրի պայմանագրից:

5. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ իր կուսակցությունը Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ 1921 թ. փետրվարին խոռովություն էր բարձրացրել հենց Քեմալի թելադրանքով:

6. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Հայաստանը ղեկավարող իր կուսակցությունը, ինչպես 1920 թ. նոյեմբերին, այնպես էլ 1921 թ. փետրվարին, կոչ էր անում բարեկամանալ Թուրքիայի հետ՝ ընդդեմ Ռուսաստանի:

7. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Ֆրանսիայի կառավարության թելադրանքով նա և իր կուսակիցները միավորվել էին Ադրբեջանի, Վրաստանի և Հյուսիսային Կովկասի վտարանդի կառավարությունների ներկայացուցիչներին հետ և եռանդուն գործում էին Անդրկովկասում ու Հայաստանում սովետական իշխանությունը տապալելու համար:

8. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Սևրի դաշնագիրն առաջինը պատռել էր Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը, հետո էլ Ֆրանսիան, որի շահերին նա հաճույքով ծառայում էր և ոչ թե Ռուսաստանը:

9. Ահարոնյանը «մոռացել» է, որ Լոզանի կոնֆերանսում ոչ թե Ռուսաստանը, այլ Անտանտի տերությունները Սևրի պայմանագիրը չեղյալ համարեցին և թաղեցին հայկական հարցը:

Համոզված եմ, որ ընթերցողն անպայման նկատեց, որ Ջիշերինին ուղղված բաց նամակով Սովետական Ռուսաստանին այդպիսի մեղադրանքներ ներկայացնելով Ա. Ահարոնյանը հետապնդել է միայն մի նպատակ՝ հայ ժողովրդին պառճառած շարիքների համար իր կուսակցությանը փրկել պատասխանատվությունից:

Այդ նպատակն ունեն նաև դաշնակցության նորոգյա գաղափարախոսները, որոնք ժամանակ առ ժամանակ Հայաստանի մամուլում հրապարակում են Ահարոնյանի բաց նամակը:

Նրանք օգտվում են այն հանգամանքից, որ այսօրվա ընթերցողներից շատ-շատերը գաղափար չունեն իրական փաստերից և միամտորեն հավատում են այն ամենին, ինչ գրել է Ահարոնյանը:

Ասվածի կապակցությամբ ընթերցողի ուշադրությանն են ներկայացնում հետևյալը:

Խոսքս իր ստեղծման օրից սկսած, տասնամյակներ շարունակ հայ ժողովրդի բախտը «տնօրինող» քաղաքական կուսակցության՝ դաշնակցության գործելակերպի, նրա սին հույսերի և ակնկալությունների ու դրանց արդյունքով գործած սխալների մասին է, որոնց պատճառով ու հետևանքով հայ ժողովուրդը կրել է ամենածանր ողբերգությունը՝ դառն հիասթափության ուղեկցությամբ:

Այդ կուսակցությունն իր գոյության առաջին օրից չհասկացավ, որ քաղաքականության մեջ սիրտ չկա և մեր ազգային գոյությունն ու ապագան կապեց ուրիշների գուժի հետ:

Նույնիսկ հեղափոխական շարժումների և գործողությունների մեջ դաշնակցությունը բոլոր հույսերը դրել էր ուրիշների զգացմունքների, Եվրոպայի համակրանքը շահելու վրա:

Այսօր էլ պարզ չէ, թե հեղափոխական ասելով դաշնակցությունն ինչ էր հասկանում, եթե ոչ ջարդվելով Եվրոպայի գուժը շարժել:

Մեր պատմության մեջ, իմ կարծիքով, հեղափոխություն բառը պարզապես նշանակել է մեռնել, ջարդվել:

Դաշնակցությունն այդ հեղափոխական բառն օգտագործելու հետ միասին չհասկացավ, որ ջարդվելով ու կոտորվելով ոչինչ չէր ստացվի:

Ի՞նչն էր մեր զենքը, մեր ուժը, վերջապես մեր հույսը: Դա՝ շատ ջարդվելն էր և դրանից հետո բարձրաձայն աղաղակել, որպեսզի Եվրոպան ուշադրություն դարձներ: Մինչդեռ հարկավոր էր արևմտահայության ուժերը համախմբել...

Այդպես շարունակվեց տասնամյակներ, բայց դաշնակցությունը չհասկացավ այդ մեթոդի ամբողջ սնանկությունը:

Սակայն, ամբողջ ցավն էլ նրանումն է, որ դաշնակցության լիդերներն ու դաշնակցականորեն մտածողները չհասկացան այդ մեթոդի սնանկությունը, ավելի ուժգին փարվեցին այդ մեթոդին, իրենց հույսը դնելով խիղճ ու ամոթ կորցրած իմպերիալիստական տերությունների խարդախ ու նենգ դիվանագիտության վրա:

Իմ համոզմամբ Ահարոնյանի վերոհիշյալ նամակն էլ տառապում է այդ սին մեթոդով, երբ հայոց դժբախտությունների համար մեղքի բաժին ունեցող արևմտյան տերություններին թողած, մեղադրանքներ է ներկայացնում Ռուսաստանին:

Այն Ռուսաստանին, որի շնորհիվ պահպանվեց Արևելյան Հայաստանը և աննախադեպ զարգացում ապրեց Սովետական Հայաստանի 70 տարիներին, գտնվելով Սովետական Միության կազմում:

Անհրաժեշտ եմ համարում այս հանգամանքը հատկապես ընդգծել, քանի որ դաշնակցության նորօրյա գաղափարախոսները շարունակում են անխնա պատժիչ «էքսպլեդիցիաներ» կազմակերպել Սովետական Հայաստանի 70-ամյա պատմության դեմ:

Այստեղ հարկ չկա այդ պրոբլեմին հանգամանորեն անդրադառնալ: Բայց և ուզում եմ դաշնակցության գաղափարախոսներին հրապարակավ հարցնել. եթե Արևելյան Հայաստանը չգտնվեր Ռուսաստանի կազմում, եթե Սովետական Հայաստանը չլիներ ՍՍՀՄ-ի կազմում և դրա շնորհիվ չպահպանվեին Հայաստանն ու հայ ժողովուրդը, ապա դաշնակցությունն ո՞ւր էր վերագառնալու և այնպես

անողորմության մասնակցելու իշխանության հասնելու պայքարին:

2018թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին Հայաստանում հաղթանակել է խաղաղ հեղափոխությունը:

Որոշակի ժամանակ է պահանջվում ամբողջությամբ այդ հեղափոխության նշանակությունը վերլուծելու և իմաստավորելու համար:

Առայժմ, կամենում եմ նշել, որ 1990-ական թվականներից մինչև 2018 թվականը Հայաստանում ոչ միայն տիրապետող է եղել դաշնակցության գաղափարախոսությունը, այլև այդ կուսակցությունը տեղական ժամանակ եղել է կառավարության մեջ և ամբողջությամբ պատասխանատու է այն ամենի համար, ինչի վերացման նպատակով անհրաժեշտ եղավ Ապրիլ-մայիսյան հեղափոխությունը:

2018թ. ապրիլ-մայիսյան հեղափոխության հաղթանակը վկայում է, որ Հայաստանում գործող քաղաքական կուսակցությունների գոյությունը, մեղմ ասած, այլևս հասկանալի չէ:

Այդ իրողությունը հատկապես վերաբերում է դաշնակցությանը, որի գաղափարախոսության կրախի ուղղակի վկայությունն է կատարված համաժողովրդական հեղափոխությունը:

Ասվածի կապակցությամբ հարկ եմ համարում հիշեցնել նշանավոր պատմաբան-ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի հետևյալ բնութագրումը. «Դաշնակցության գաղափարախոսության էությունն է՝ կանգնել դաշնակցության տեսակետի վրա, նշանակում է ժխտել սովետական իշխանությունը (նաև՝ Ռուսաստանը): Ընդունել սովետական իշխանությունը (նաև՝ Ռուսաստանը), նշանակում է ժխտել դաշնակցության գոյության իրավունքը»

ՎԵՐՋ

An Overview of the Geography of Armenia

*Edic Baghdaasian
Editor Apaga, Louys
Director ARC*

Armenian Highland

Nowadays the first well-known historical information about the Armenian Highland is preserved in Sumerian cuneiform inscriptions and dates back to 28-27 centuries BC. The early state formation Aratta is mentioned in those inscriptions. The name is compared with the toponym Ararat, which becomes more obvious while comparing Sumerian and biblical stories about the great flood. In these stories Aratta and Ararat are supposed to be place of rescue. In ancient Mesopotamian cuneiform writings proper names were written in two ways: phonetically (in syllables) and ideographically. In the first case Aratta was written in three syllables (A-rat-ta), in the second case it was written as Subur (Subari, Subartu). This means that these two names referred to one state. The analyze of mentionings of Subur-Subari-Subatru (the ancient ones were found in manuscripts dating back to the 26th century BC) shows that it was found in the Armenian Highland (in the basin of lake Van and in its south-western parts). From the 26th century BC Mesopotamian manuscripts mentioned god Hay(a), his eponymous land and nation. It is significant that in Sumerian-Akkadian bilingual inscriptions Suburi of Sumerian part in

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՆՆԱԾԱՐԴ
(Յրգիկական բարձրագ)



Akkadian part coincided with Hay(a), which shows that these two toponyms referred to the same land. As a matter of fact, from one hand we have Aratta-Subur, from the other hand Subur-Hay(a), which means that in the first half of the 3rd century BC Armenia was famous with three equivalent names (Aratta-Hay(a)-Subur). From 24-23 centuries BC in the Armenian Highland “Arman(i)”, “Armi”, “Aram” and other toponyms were mentioned, which were proto-forms of “Armenia”. In inscriptions (24-23 centuries BC) of Ebla (northern part of ancient Syria) “Sons of Haya” (“hayordiner”) were mentioned, who lived in the land of Armi and who established relationship with other countries. “Sons of Haya” (hayordiner) in manuscripts of Ebla, god Haya and the land of Sumerian sources genealogically were connected with the Armenian nature. So still from 24-23 centuries BC connected with the Armenian Highland the main names of Armenia and the Armenians were mentioned: Aratta, Haya, Subur and Arman(i). Subur was no longer in use in the first half of 1st millennium BC, and the others are still in use as Ararat, Hayk-Hayastan and Armenia.

Armenian Highland is situated in the northern borderline of Western Asia between Asia Minor and Iranian plateaus, Black Sea and Mesopotamian plains. The Armenian people originated and created their state in the Armenian Highland; they created their own culture here. The Armenian Highland almost completely coincides with the historical Armenian homeland. From ancient times it has been extended from the rivers Kur and Yeraskh (Araks) up to Gamirk (Cappadocia), from Pontus and Trialet mountains to the southern parts of the Armenian Taurus.

The Armenian Highland (about 300,000 Km²) is surrounded by high mountain ranges: in ancient times the highland between them was called Mijdashkharh Hayots (Midland of Armenia).

Armenian Highland has boundary with Antitaurus mountains to the west, which divided it from the Anatolian Plateau (Asia Minor), and to the north – with west Pontus mountains. Northern borders of the highland stretches the watershed of Moskakan and Trialet mountains. In the East they are the borders of Artsakh and Kur-Araks valleys. The border of the highland reaching Karabakh turns to the west, goes through the mountains in the north of Lake Kaputan (Urmia), then turning to the south it includes the western coastal regions of the lake and reaches Kordvats mountain range, which is the continuation of the Armenian Taurus. Turning again to the west and crossing the river Tigris, it reaches Euphrates, cuts it and goes up to Antitaurus through Malatya mountains. In these borders the region has over 400 sq. km. area. The surface of the Armenian Highland is divided into mountain

ranges with different directions, between which concavities and plateaus extend, which have favorable conditions for agriculture, they are called in the Armenian sources “fields”. The highland has **1500-1800 m.** average height above the sea level, with which it significantly exceeds both the neighboring Iranian and Anatolian plateaus.

In the center of the Armenian highland from east to west **mountain range Haykakan Par** is situated. In the outskirts of the latter rises extinct volcanic Ararat (Masis) with its two peaks, one of which is the highest mountain of the Armenian Highland (5165m.) and it is called in the Armenian sources Azat Masis (free Masis), which joins to Sis or Lesser Ararat mountain peak (3925m.) with “Sardari aghbyur” (Sardar spring). Masis is the holy mountain of Armenians, the symbol of the motherland (the 18th day of the Armenian ancient calendar is dedicated to it). People told many legends about Masis. According to the Bible the Biblical Noah’s ark came to rest on Masis (Ararat). From the eastern edge of Haykakan Par with the southern direction the mountain range of Vaspurakan is expanded, the continuation of which is the mountain range of Zagros. The Armenian plateau has numerous mountain ranges. In the west of the **mountain range of Vaspurakan** the picturesque mountain of Tsaghkants is situated, at the edge of which is situated the only existing volcanic mountain Tondrak (3542 m.). Up to now around him from the crater (600m. deep) still water steams and sulfuric fluids erupt with high temperature. In the southern part of the **mountains Tsaghkants** is situated the extinct volcanic mountain Sipan (4434 m.). It is the second highest peak of the highland. In the south of Sipan avoiding western shores of Lake Van Bznunyats mountains are stretched which are ended with the peak Nemrut. Nemrut is an extinct volcano, although it was active until the first half of XV century (the last eruption took place in 1441). The north - eastern large part of the Armenian highland is called **Lesser Caucasus**. In this part there are several prominent mountain ranges, as Javakheti, Virahayots, Bazumi, Pambak, Geghama, Sevan, Vardenis, Mravi Artsakh mountains. From mountains Vardenis starts and to the south up to Yeraskh (Araks) expands the mountain range of Syunik or Zangezur, in the southern part of which is situated the highest peak of Lesser Caucasus Kaputjugh (3904m.). In the southern borderline of Ararat valley is situated the highest mountain of the territory of Republic of Armenia – Aragats (4090m.). The prairies and feeds spread over his slopes are important livestock areas famous from ancient times. In the east of Aragats mount Ara is situated. In the southern part of the Armenian

highland stretches mountain range of **Armenian Taurus**, in different parts of which various peaks are raised (Marutasar or Maratuk, Tsovasar, Andok, Arnos, Artos, etc.).

The Armenian Highland is famous for its richness of water resources. It is the only Hydraulics of Western Asia and it is not by chance, that it has got the title “The land of rivers” by the Semitic population of Ancient Mesopotamia in II millennium BC. From here Euphrates, Tigris, Yeraskh, Halis, Gaylget, Kur, Chorokh outflow.

The Armenian main river is **Yeraskh** or **Araks**, the basin of which is totally included in the territory of the Armenian Highland. The outflows of Yeraskh are situated in the area of Byuraknyan mountains. In the past Yeraskh separately flowed into Caspian Sea, but over time it changed its watercourse and merged with river Kur. Yeraskh has numerous brooks - Akhuryan, Kasakh, Hrazdan, Arpa, Vorotan, Voghji, Tghmut etc.

From the early times Yeraskh had economic and political huge significance. In the average current of his basin the biggest and most prolific plane – Ararat Valley is expanded, which has been the political center of the Armenian statehood - the Realm of Kings for centuries. In the Armenian Valley ancient cities of the Armenian state were built - Armavir, Yervandashat, Artashat, Vagharshapat, Dvin. The capital of Republic of Armenia Yerevan is also situated here.

Euphrates is the longest river (3065km) of Western Asia, while Tigris is the largest by waterflow (1850km). River Euphrates has two branches – Western Euphrates and Eastern Euphrates. Western Euphrates goes out from Tsaghkavet Mountains in the north of the city Karin (Erzurum). For centuries it has been considered to be the western border of the Kingdom of Armenia. Eastern Euphrates – Aratsani river goes out from Tsaghkants Mountains. Both branches of Euphrates merge near the city Kapan of Sophene and form united Euphrates, which then going beyond the borders of the Armenian Highland flows through Mesopotamia. The Tigris unites with the Euphrates and form Shatt-al-Arab river, which flows into the Persian Gulf.

Tigris also has two branches – Western and Eastern. The outflows of Western Tigris are situated in the area of Sophene, near Lake Sophene. Going out of the borders of the highland Tigris flows through Mesopotamia, joins Euphrates and together with it flows into the Persian Gulf.

River Kur goes out from Kriakunq, which is in the province Kogh of Tao state. With its main part it flows out of the borders of Armenian Highland, but in ancient times it delimited Greater Armenia from Virq

and Albania. In the field of Mughan Yeraskh joins Kur and then they together flow into the Caspian Sea. Halis (Alis), Gayl rivers rise and flow into the Black sea from Upper Armenia. River Chorokh belongs to the basin of Black Sea too, which rises in Chormayr mountains situated in Sper. In the Armenian Highland there are numerous lakes and ponds. The most majors are Kaputan (Urmia), Van and Sevan.



Lake Urmia is situated in the borderline of Iranian plateau. The largest of three lakes with the surface area is Kaputan (over 5900 sq.km.), it is an endorheic lake, water is salty, that is why no fish species is multiplied here. Because of high degree of evaporation the mirror of the lake is continuously reducing. The coastal zone of Kaputan has a thick layer of salt. A number of rivers flow into the

lake, such as Salmast, Urmia, Araskh etc..

Lake Van is also known as Bznunyats, Tospa, Rshtunyats. It is the second largest river in the Armenian Highland (over 3800 sq. km.). It is an endorheic and saline lake. The level of the lake is constantly fluctuating sometimes descending, sometimes increasing. Like this in 1841 as a result of the severe water increase the lake buried ancient city Artchesh. Akhtamar village was also sunk. That is the reason that from seven islands mentioned in “Ashkharhatsuyts” (“Geography”) only Akhtamar, Arter, Ktuts and Lim remained, the most significant of which is Akhtamar with a magnificent monastery SurbKhach



(monastery of the Holy Cross). The only fish in this lake is Pearl Mullet. Lake Van is a close basin involving in itself rivers and streamlets. The basin of lake Van is the ancient cradle of the Armenian state. At the same time it is a region having major economic and cultural importance. Numerous residences are built in the coasts of the lake - Van, Artchesh, Artske, Khat, Datvan, Vostan etc.

Lake Sevan which was called Geghama or Gegharkunyats sea in ancient times is rich in various fish species (Sevan trout, Salmo

ischchan aestivalis, as well as whitefish brought here in last decades).



Up to the artificial lowering of the level the lake covered an area of over 1420sq. km. (now 1240 sq. km.) and was located at the altitude of 1919m (nowadays Sevan is 18m low). It has one island which was turned into a peninsula. The prominent monastery of Sevan (Sevan desert) is situated here with Surb Astvatsatsin (Church of St. Mary) and Surb Arakelots (church of Holy Apostles). Lake Sevan is fed by 28 rivers and streamlets, from which the most famous are Dzknaget, Gavaraget, Vardenis, Masrik.

Hrazdan starts from Sevan with the special canal built form Urartian times.

Except the mentioned rivers in different regions of the highland there are many small ponds (partially salty) the famous of which are Archak, Gaylatu, Tsovk, Nazik, Arpa, Parvana.

The Armenian highland has rich lithosphere. From ancient times salt mines of Koghb, Kaghzvan and Nakhchavan were exploited. There were famous salt mines in Aghdznik, Turuberan, Vaspurakan. The area of Lesser Armenia is also famous for its salt mines. Big stocks of salt are discovered in the territory of Yerevan (Avan).

From ancient times the Armenian highland has been famous for its metal mines and has been considered to be one of the ancient metallurgic centers of world. It is enough to mention the metal molding complex of Metsamor in Ararat valley that existed in 4th millennium BC. In different regions of the highland there are mines of copper, iron, lead, arsenic.

Famous copper mines are in Gugark and Syunik. Aghdznik was also famous for its copper. Iron is found in most parts of the Armenian provinces but the most prominent of them are the mines of Aghdznik and Turuberan, which were exploited from ancient times. Due to the richness of iron the main occupation of the inhabitants of certain mountainous provinces of Taurus (Talvorik, Khut, Shenadzor, etc.) were blacksmithing and weapon manufacturing. From noble metals silver and gold are found. Silver mines are especially found in greater Armenia, Sophene, Artsakh etc. From ancient times the gold mines of Sper have been well known. The province of Sodk in Syunik

(Tsavdek, Zod), the region of the mount Voskehat in Tao were also rich in gold. Chrome, molybdenum and other rare metals are also found.

The Armenian Highland is a rich depository of various building materials. Multi-colored tuffs (pink, white, black, etc) are widespread, from which is particularly well known the famous mine of Artik. Rich mines of marble, basalt, granite, incense (alum), pumice, perlites, clay, limestones and other minerals are also found. There are substantial coal reserves in the district of town-village Olt of Tao, Shirak (Djajur), Tavush (Ijevan), Ararat (Jermanis).

In almost any part of the Armenian highland hot and cold springs have flowed out, which were known as “Jermuk”-s. Since ancient times Jermuk in Vayots dzor, Yeghegik - Yeghegin in Karno valley, the springs of Varshak in Tsaghkotn, the healing waters of Jermajur (Royal baths) in the area of Vaykunik province (Artsakh) have been very famous. Hot and cold mineral springs of Bjni, Arzni, Dilijan, Ararat, Gavar are also well known. The Armenian highland is surrounded by forests from almost all the parts. There are forests in Sophene, in the northern part of Upper Armenia, Aghdznik, in the area of the mountain range of Taurus in Turuberan, Tao, Artsakh, Gugark, in the south of Syunik, in the north-western regions of Utik (Tavush, Aghstev), in the north-east of Ayrarat, Moxoene. Among the trees are widespread oak, beech, hornbeam, maple, juniper, ash, walnut. The forests of Artsakh and Utik are famous for their wild fruit tree species. Here and there birch and pine groves are met. In ancient Armenia in different periods artificial grove-forests were also planted. Among these are famous Sosyats (near Armavir), Tsnndots (in the region of Bagaran), the forests of Khosrovakert and Tachar mayr (in the region between Garni and Dvin).

The soil of the Armenian highland is fertile. The zone situated in the foothill at the height of 1100-1300m is prominent for its delicious local types of grape and various stone fruits (apricot, peach). Armenia is an ancient center of growing many fruit species. The foothill zone is prominent for its fruits (apple, pear, plum etc.) as well as the cultivation of cereals. The Armenian highland is the ancient homeland of wheat where even today you can meet its wild type. The centers of grain crops are the fields of Taron or Msho, Bagrevand, Hark, Kharberd, Karno, Kars, Basen, Yerznka, the basin of lake Van etc. In low-lying semi-desert and desert areas in the case of artificial irrigation grow cotton, rice, fig, pomegranate, olive, melon, watermelon and other vegetable crops.

The fauna of the Armenian highland is diverse. From ancient times the favorable conditions for the development of agriculture allow to breed sheep, goat, cattle, donkey, and different types of birds. From ancient times Armenia is considered to be the center of horse breeding. According to Greek geographer Strabo in the period of Achaemenid dominion Armenia provided 20 thousand fillies annually for the celebrations of the god Mihr (Mitra). Especially Artsakh was famous for its horse breeding. In ancient times pig breeding was widespread. Among wild animals are brown bear, wolf, fox, forest cat, lynx, badger, deer, buck, wild sheep, chamois and many types of birds. It should be noted that in ancient times wild animal world was more diverse. Unfortunately at present as a result of human activity many animals, which are mentioned in Armenian and foreign sources have completely disappeared or the living space of them has strongly reduced. In Ararat valley a type of insect has spawned from which vordan karmir (cochineal red) was made which had a great economic importance and was famous abroad. In ancient sources valuable information have been preserved about the administrative units of Ancient Armenia – “Ashkharhner” (“Worlds”) (“States”, “Provinces”). From the middle of IV century BC the concept Greater Armenia (Major Armenia) and Lesser Armenia (Armenia Minor) appeared. Over the centuries the two parts of the Ancient Armenia had changing boundaries, therefore also different areas.

Previously **Lesser Armenia** included the upper basin of Western Euphrates as well as the upper provinces of the rivers Halis and Gayl. After 331 BC when the Armenian independence was restored the development of Lesser Armenia and Greater Armenia proceeded in a unique, original way. As an independent state Lesser Armenia existed until the 1st century AD (there was a time when the provinces of the Pontus region near Black sea including the cities of Trebizond and Kerasunt entered into its borders) but gradually losing its main areas it became firstly a state dependent from Rome, and in 72 AD one of the ordinary provinces of the latter.

The historical destiny of **Greater Armenia** - the homeland of the Armenian state proceeded otherwise. Being national state it also existed during further centuries (till the first decade of the 5th century) and became a unifying center for the Armenian region.

According to the records of the famous Roman scholar Pliny the Elder (1st c. AD) Artaxiad Armenia was divided into 120 provinces (in Greek - strategies). When Arsacid dynasty took the Armenian throne (66 AD), new modifications of the country's administrative structure

took place as a result of which administrative units were enlarged and the system of early middle ages “ashkharhner” or “states” appeared.

The division of the states of Greater Armenia has still recorded in the famous work of the great thinker of the ancient world Claudius Ptolemy (2nd c. AD) “Geography”. Here 20 states are mentioned which have much in common with the data written in “History” of Agatangelos (5th c.). Further decades particularly the events of the second half of the 4th century made serious changes in the administrative structure of Greater Armenia. That is the reason that in “Ashkharhatsuyts” (“Geography”) number of the states of Greater Armenia is already 15. Those are Upper Armenia or Karno world, Sophene or Fourth Armenia, Aghdznik, Turuberan or Taron, Moxoene, Corduene or Kordvats ashkharh (land of Korduk), Persarmenia, Vaspurakan, Syunik, Artsakh, Utik, Paytakaran, Gugark, Tao, Ayrarat. These states had more than 190 provinces. In the Armenian history a significant role had especially Ayrarat, Vaspurakan, Turuberan, Syunik, Artsakh, Gugark, Upper Armenia and Sophene.

Being situated in the crossroads of the major international highways and having great strategic significance Armenia always experienced the raids of foreign conquerors. As a result the borders of the state were unstable; its area has continuously been decreasing. Nowadays the Armenian people preserved its state in the northeastern 1/10 part of Greater Armenia, that is Republic of Armenia and Nagorno Karabakh Republic (NKR), which includes separate parts of Ayrarat,



Syunik, Gugark, Utik, and Artsakh provinces¹.

Provinces of Ancient Armenia

According to “Akharaysuys” (World Mirror or World Map) by Anania Shirakatsi² Armenia was divided into 15 Provinces (called “Ashkhar”) and each province consisted of few cantons, as following:

A-Greater Armenia (Արև Հայք, Meds Hayk)

(201 cantons)³

- 1-Upper Armenia, had 9 cantons, 23,860km²
- 2-4th Armenia or Sophene, 8cantons, 18,890 km²
- 3-Aghdznik, 11 cantons, 17,532 km²
- 4-Turuberan, 16 cantons, 25,008 km²
- 5-Mogk, 8 cantons, 2,962 km²
- 6-Kortchayk, 11 cantons, 14,707 km²
- 7-Parskahayk, 9cantons, 11,010 km²
- 8-Vaspurakan, 35 cantons, 40,870 km²
- 9-Syunik, 12 cantons, 15,237 km²
- 10-Artsakh, 12 cantons, 11,528 km²
- 11-Paytakaran, 10 cantons, 21,000 km²
- 12-Utik, 8 cantons, 11,315 km²
- 13-Ayrarat, 22 cantons, 40,105 km²
- 14-Gugark, 16 cantons, 16,765 km²
- 15-Tayk, 8 cantons, 10,179 km²

Marats Amur Ashkhar (Province)

3 cantons, 7,327 km²

Mijagetk Hayots (Armenian Mesopotamia)

3 cantons, 27,600 km²

Greater Armenia:66BC-37AD was 312,7953 km²

Greater Armenia:363-387AD was 272,798 km²

Inner Armenia

(Upper Armenia, Sophene, Turuberan, Mogk, Vaspurakan, Syunik, Tayk, Ayrarat) was 174,011 km²

Bordering provinces

(Aghdzenik, Kortchayk, Parskahayk, Artsakh, Paytakaran, Utik, Gugark) was 103,857 Ayrarat) was 174,011 km²

Marzpanate Armenia

¹ - G. Badalyan, Institute for Armenian Studies of Yerevan State University.

² - Anania Shirakatsi, complete works, Yerevan 1979, pp.291-298.

³ - Academician Suren Yeremian, *Armenia according to “Ashkharatsuyts”*, Yerevan, 1963, pp. 116-120.

(Ayrarat, Tayk, Turuberan, Mogk, Vaspurakan, Syunik) was 134,161 km²

Byzantine Armenia
(Upper Armenia, Sophene)
39,650 km²

B-Virk (Georgia)

- 1-Armenian Moskhika, 8,425 km²
- 2-Georgian Moskhika, 4,832 km²
- 3-Arguet 1,450 km² and Georgian Upper province 6,485 km²
- 4-Bdeshkh (Sapitiashkho), 2,625 km²
- 5-Tashir possession, 3,875 km²
- 6-Kakhet-Kukhet, 5,145 km²
- 7-Yegr (joined Virk at the end of 7th century), 1,976 km²
- 8-Alanats Drner (Albania passages) fortification region, 2,325 km²

Virk until 363: 17,912 km²

Virk 363-87: 22,987 km²

Virk in 387 : 34,682 km²

Marzpanate of Georgia after 532AD: 37,007 km²

Virk at the end of 7th century: 38,981 km²

C-Aghvank or Aghwank (Caucasian Albania)

1-Albania (Aran, Alania)mainland: 23,002 km²

2-Cantons taken from Armenia: 20 cantons, 26,493 km²

Maszpanate of Albania at the second half of 7th century: 72,204

Administrative division of Armenia
During History

There is not much information about administrative division of prehistoric Armenian highland at the time of Aratta, Mitani, Hayasa-Azzi, Nairi, Uratri, Arme-Shupria, Urartu (Van kingdom).



Քարտեզ 1. Արատի և Արաքսի Է.ա. XXVII-XXV դարերում (ձեռնարկ՝ Արաքսի Գոգիտյանի քարտեզագրից՝ Տիգրան Վարդանյանի)



Hayassa, Mitanni

The Kingdom of Urartu, 9th-6th Centuries B.C.



Kingdom of Van (Urartu)

Achaemenid king Darius (522-484 BC) managed 5 battles in 551-550 BC against Armenians to occupy Armenia. At that time Iran was divided into 20 Satrapies and Armenia was included in two of them 13th and 18th. Satrapy 13 included eastern regions Armenia¹ and Hayasa-Azzi and other small areas. Armenia stretched to upper Tigris and Aradsani areas, corresponding with Sophene and Aghdzenik provinces, it is possible that many other small regions were also included in Armenia, beside them, regions near Pontus sea (Black sea) were also covered by Satrapy 13.

According to Herodotus (484-425 BC) satrapy 18 consisted of landas of Matieni, Saspiri and Alarodii² (Armenians³).

Anabasis of Xenophon (430-354 BC) is the most important source for Armenia under Achaemenid rule. His information relates to “The March of the Ten Thousand” and the route through Armenia, according to it, we can have some information about geography of Armenian at that time. According to him Armenia was divided into two Eastern Armenia and Western Armenia⁴ Satrapies for administration included in Achaemenid Persia.

¹ - Herodotus, The Histories, Book 3, chapter 93, section 1. Herodotus, with an English translation by A. D. Godley. Cambridge. Harvard University Press. 1920.

Also Armenian version of Herodotus by Simon Krkyasarian, page 197, Yerevan 1986,

² - Herodotus, The Histories, Book 3, chapter 94, section 1.

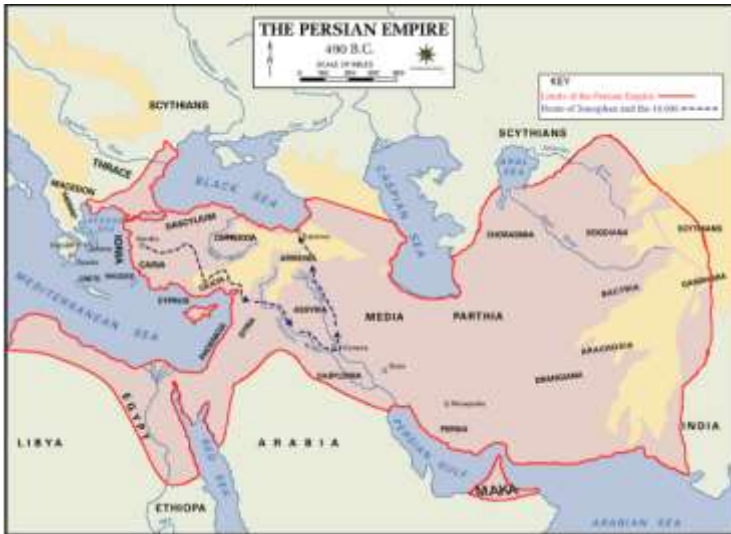
³ - B. B. Piotrovsky, Urartu, Tehran, 1969, p. 16.

⁴ - Xenophon, Anabasis, The Project Gutenberg EBook

Orontid (Yervandouni) Armenia, 4th-2nd Centuries B.C.



Yervandunian (Orontid) Armenia



Route of Cyrus the Younger, Xenophon and the Ten Thousand. Unfortunately He does not describe the exact borders of Armenia.

Translated by H.G. Dakyns, 2008 and 2013, Book 4, Chapter 4, Section 4. Also Armenian translation by Simon Krkyasahrian, Yerevan 1970, page 93.



Achaemenid Empire

During Seleucid reign (312-63 BC) only a portion of Armenia was under their rule. At that time Armenia consisted of three major parts: Armenia Minor (Lesser Armenia), Sophene and Armenia Major (Greater Armenia). Northern parts of Armenia Minor and Armenia Major were independent and ruled by regional kings.



Seleucid Empire

After the battle of Magnesia in 190 BC between Romans, led by the consul Lucius Cornelius Scipio and the Roman ally Eumenes II of Pergamum, and the army of Antiochus III the Great of the Seleucid

Empire, Artashes and Zareh governors of Greater Armenia and Shphene, respectively, declare independence and established Armenian kingdoms, while Armenia Minor had already achieved independence. We get clearer idea about the territories the Armenian kings were able to take under their control through information reached us by Strabo. According to him King Artashes had captured Caspian land (Paytakaran), Vaspurakan, (Strabo mentions Basoropeda), Pavnitis (?), which is considered to be Syunik, Tayk, Khordzene, Gugark, (Gogarine), Karin (Karenties), Derjan (Derksene), and Tmorik¹. Strabo also gives us description of mountains, plateaus, valleys, etc².

Zareh had captured lands at Antitaurus and Yegeghiats canton³.

So Main Armenia (East of Euphrates) i.e Greater Armenia and Sophene at the time of Artashes I (189-160 BC) and Zareh consisted of Paytakaran, Syunik, Vaspurakan, Ayrarat. Gugark, Tayk, most of Upper Armenia, Turuberan, Fourth Armenia, Aghdzenik, Mogk, most of Kortchayk, Utik and Artsakh, which means 14 out of 15 province of future Arshakunian Armenia. Strabo mentions that the population of all captured lands spoke in Armenian⁴.

In the same time (2nd century BC), Lesser Armenia was enlarged west of Euphrates, which occupied west of mountains Paryadres⁵ (Parkharian) and north-eastern shores of Pontus.

The largest of all three Armenian kingdoms was the Greater Armenia under Artashes I.

Historians especially have reported more details starting from Tigran II the Great (95-55 BC) of Artashesian Dynasty. After ascending the throne, he liberated “70 valleys” from Persia. They were a part of Armenia at the time of Artashes I and were surrendered to Persians as a price to get Tigran’s freedom. Tigran had been a hostage until the age of 45 at the court of King Mithridates II of Parthia after the Armenian defeat in 105 BC. According to many researches, this region corresponded with future Parskahayk province.

¹ - Strabo, Book 11, Chapter 14, section 5.

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Strabo/11N*.html

² - Ibid, XI, Chapter 14, sec. 1-16.

³ - Strabo, Book 11, Chapter 14, section 5.

⁴ - Strabo, Book 11, Chapter 14, section 5.

⁵ - Ibid, sec. 1 & 5.



Tigran the Great's Armenian Empire: Countries, composing parts of the Empire

Under his reign, the Armenian kingdom expanded beyond its traditional boundaries, allowing Tigranes to claim the title Great King, and involving Armenia in many battles against opponents such as the Parthian and Seleucid empires, and the Roman Republic.

Then he annexed (in 94 BC) Sophene, all lands except Pontus until Cappadocia. These lands later on became a part of Armenia, but other lands such as Aturpatkan (Iranian Azerbaijan), Great Medes, Adiabene, Osroyene, Migdonia, Commagene, Assyria and some other locations were a part of Armenia for short time until his battle against Pompey (65 BC), So political borders of Armenia matched approximately with Armenian Highland. So when using the term “Ancient Armenia”, we should not consider the Armenian Empire borders created by Tigran the Great, but we should consider the borders of Armenia as Greater Armenia at the time of Artashes plus the lands joined by Tigran II (Sophene, Eastern part of Lesser Armenia, Kortduk and Shirakan, which was called Parskahayk at a later time).

About Administrative division of Armenia we do not have much information. Academician H. Manandian mentions about “Feudal system” for administration of the country¹. Roman geographer Pliny

¹ - H. Manadian. Feudalism in Armenia, Erevan, 1934, pp. 248-251.

the Elder (Gaius Plinius Secundus 23-79 AD) mentions that at his time Armenia was divided into 120 regions, which he called them “Strategia”¹. Artashesian kingdom had two capitals: Artashat built by Artashes I (About 166 BC) and Tigranakert built by Tigran the Great (About 77 BC).

As mentioned earlier, according to “Ashkharatsuyts” of Anania Shirakatsi, Greater Armenia was divided into 15 provinces².

Borders of Armenia reached its maximum level at the time of Armenian Arshagunian (Arsacid) kingdom (66-428 AD). According to Shirakatsi 15 provinces of Greater Armenia had borders with Assyria, Georgia, Caspian sea, Aturpatkan (Iranian Azerbaijan) and Caucasian Albania³.



15 provinces of Greater Armenia (Arsacid Armenia).

Arshagunian Armenia had two capitals: Artashat and Vagharshapat. Armenian political borders remained almost unchanged until 387, when during the Byzantine–Sasanian wars, Armenia was ultimately partitioned into Byzantine Armenia (Western) and Persian Armenia (Eastern). According to this big change border provinces of Sophene, Aghdzenik, Korduk, Parskahayk, Paytakaran, Artsakh, Utik and

¹ - T. Hakopian, overview of the historic geography of Armenia, Yerevan, 1960, p. 99. (Pliny the Elder: the Natural History, Book VI, Chapter 27).

² - Anania Shirakatsi, Yerevan, 1979, p. 291.

³ - A. Shirakatsi, Ibid, p. 291.

Gugark were separated from Armenia and central provinces were divided between two mentioned powers.



Eastern Armenia (Persian)

About 4/5 was under Persian (Eastern Armenia) and 1/5 under Roman (Western Armenia) influence. The border between these two was passing through Nisibin-Karin line.



Western Armenia (Roman)

Western Armenia

This portion of Armenia had three partition from administrative point of view:

1-*Autonomous principedoms or Satrapy Armenia*: It was bounded by lower Aradsani and upper portion of Western Tigris and consisted of 6 Armenian principedoms: Great Sophene, Angeghtun, Andzit, Shahuniats Sophene, Hashtiank, Balahovit. Armenian princes had only internal autonomy.

2-*Inner Armenia (Armenia Inferior)*, It was also called “Great Armenia” by Romans and Byzantines and consisted of 11 cantons: Khordzian, Paghnatun, Mundzur, Daranaghi, Yegeghiats, Manabaghi, Derjan, Karin, Shaghgomk, Sper, Aryuds. Inner Armenia was occupied by Romans at 387. Inner Armenia corresponded with Upper Armenia¹.

3-*Lesser Armenia*.It corresponded with ancient Hayasa. During collapse of the Seleucids, Lesser Armenia of Armenia Minor was the first to declare independence and establish Armenian kingdom. There were 5 regions in Armenia Minor: Orbalisen, Aytughan, Ayretik, Orsen, Orbisen. After second half of the 4th century (379-395)Armenia Minor was divided into two provinces: First Armenia (Armenia Prima) and Second Armenia (Armenia Secunda).

The highest authority in Armenia Inferior was called “Comes Armeniae”. In the satrapy Armenia Armenian princes were ruling without any higher state officials.

Lesser Armenia was autonomous in internal affairs but for foreign affairs was dependent on the Roman Emperor.

In 535 and 536, the emperor Justinian I reorganized the provincial administration, and Armenian lands were divided into four provinces: First Armenia, Second Armenia, Third Armenia and Fourth Armenia.

The borders of the Byzantine part of Armenia were expanded in 591 into Parskahayk of Persarmenia, but the region was the focus of decades of warfare between the Byzantines and the Persians (the Byzantine-Sassanid Wars) until the Arab conquest of Armenia in 640.

Eastern Armenia

EastenArmenia was also called of Marzpanate Armenia or Persian Armenia, although these latter names were not acceptable, since the name of a country can not be taken from the Rulers titles. After

¹ - A. Shirakatsi, Ibid, p. 291.

Armenia partitioned in 387, Western portion was annexed to Roman empire, but Eastern Armenia preserved its kingdom until 428.

In the 6th century Sasanian Iran was divided into four regions or “Kustaks” or “Kusts”: eastern (Kusti Khorasan), western (Kusti Korbaran), northern (Kapkoh) and southern (Kusti Nemroj). Each Kustak had two authorities one was called “Padgospan” for administration and the second one was “Sepahbod” or army general or commander for military affairs. Armenia, Aturpatkan, Georgia and Albania were included in the northern kustak. Each kustak was also divided to smaller administrative areas called “Shahr” or “Marz” or province. Northern kustak had 13 provinces. Marspan or governor of Armenia was appointed by Sasanian kings, there were also two high-rank officials Sparapet or commander-in-chief of army and Hazaapet (Hezarbod) was responsible for economy, culture and internal development.

According to treaty of Nvarsak in 484 between Vahan Mamikonian and Persian court, Marzpanate Armenia was called “Tanutirakan country” and Marzpan was “Armenian Tanuter”.



Armenia (527-591)

- 1- Armenian Marzpanate
- 2- Roman Armenia
- 3- Georgian marzpanate
- 4- Albanian Marzpanate

Territory of Eastern Armenia under the rule of Marzpan (429-640) was significantly smaller than Arshakuni era's Armenia. These regions were taken off from Armenia: Gugark, Utik, Artsakh, Paytakaran, Parskahayk, Kortchek, and Aghdzenik.



Armenia just before Arab invasion

1-First Armenia, 2-Second Armenia, 3-Third Armenia, 4-Fourth Armenia, 5-Armenian Marzpanate, 6-Albanian Marzpanate, 7-Georgian Marzpanate

Two superpowers of the time, Roman and Persian Empires, partitioned Armenia for the second time in 591, from that time until Arab invasions significant changes did not happen in the former Eastern Armenia's internal life and affairs.

Armenia in 7-9 centuries

Three destructive Arab invasions to Armenia happened in 640-650., despite of that, Armenia could preserve internal independence until the end of the 7th century, while was enjoying full independence from time to time. But soon after, Arabic Caliphate made fundamental changes to political, administrative and military system of Armenia, According to them, Armenia, Georgia and Albania were included in one administrative unit called "Arminiya" (Arabic pronunciation of Armenia), which bordered with Causasian mounts to the north, Eastern Tigris to the south, Caspian sea to the east and Black sea, Tchrorokh and Euphrates to the west.



Arminiya in. 750-885

Arminiya population consisted of Armenians, Georgians, Albanians, and some other ethnicities. It was divided into four administrative areas:

1-Albania, 2-Georgia, 3and 4-Armenia. Dvin was capital of caliph's appointed Emir (Armenians called him Vostican) in Arminiya. That is why Armenia under the rule of Arabs was also called Vostikanate or Ostikanate of Arminiya.

During 7-9 centuries Western Armenia remained as it was under Byzantine empire, but Arabs took major part of Fourth Armenia and Karin canton, the latter was soon taken back by Byzantines.

Armenia in 9-11 centuries



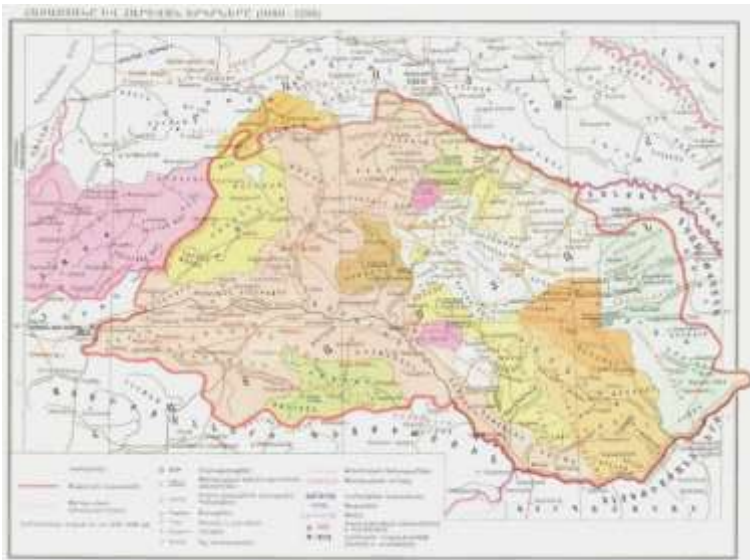
Armenia achieved its full independence from Arabic caliphate in 885 by Armenian Bagratuni dynasty. At that time there were many Armenian princedoms under princes or great feudal-lords (with their own administration, army, etc). But very soon in 908 the integrity of Bagratuni kingdom was changed and some subordinate states were formed under Bagratuni Kingdom. The main part of the kingdom was that of Ani-Shirak (885-1045). These states were: kingdoms of Vaspurakan (Ardseruni dynasty 908-1021), Vanand or Kars (Bagratuni, 963-1065), Syunik or Kapan (970-1170), Tashir-Dzoraget or Lori (Korikian, 966-1113), Tayk (962-1001), Andzevatiats princedom, Mogk,Taron (Bagratuni, 826-967), Artsakh (5-10 cc.), Albanian princedom, Hamshen princedom, Georgian princedom (Bagratuni, 9-19 cc.), Khachen princedom (10-16 cc.), Tchighb princedom, Kakhet, Kegharj,, Samtskhe, Liparit-Baghvash, Abkhazia, Kaysid emirate, Aghdzenik emirate, etc¹. Bagratuni kingdom collapsed in 1045.

Armenia in 11-13 centuries

During this period Armenian administrative-political system went under fundamental changes. For a short period (1045-71) Armenia was under Byzantine rule, despite, some of formerly mentioned states were able to preserve their existence (Taron, Vaspurakan, Ani, etc). Three destructive Seljuk invasions in 1043, 1049 and 1054 were catastrophic, hundreds of villages and tens of cities wre destroyed.

Zakarian Armenia was an Armenian principality between 1201 and 1360, ruled by the Zakarian dynasty. The city of Ani was the capital of the princedom. The Zakarids were vassals to the Kingdom of Georgia (Bagratuni Georgia) until 1236 when they became vassals to the Mongol Empire. Their princedom was divided into two portions, one was under the rule of Zakare, the

¹ -For details see my *History of the Armenin State, in 7 volumes, in Armenian, vol. 1, Toronto, 2013, pp.297-374.*



Armenia 1080-1236

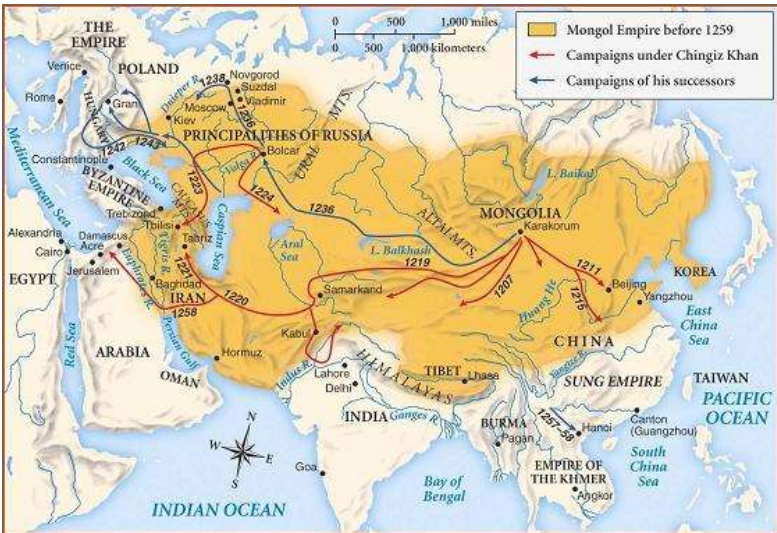
other one under his brother Ivane. Zakarian dynasty had also their vassal principalities (Vachutian, Orbelian, Proshian, Dopian). Their descendants continued to hold Ani until the 1330s, when they lost it to a succession of Turkish dynasties, including the Kara-Koyunlu, who made Ani their capital.



Zakarian Armenia 1201-1360

Armenia in 13-15 centuries

The first Mongol invasion to Caucasus happened in 1220-21, but they encountered strong resistance in 1221 at Shamkor (Battle of Khunan) and were not inclined to conquer the Caucasus at that time and turned back south to Hamadan. 14 years later, for the second time they invaded Northern Armenia, and during 1242-1243 occupied the whole area, and in 1242-43 invaded and occupied Southern and Western Armenia. Consequences of these invasions were mass murder of population, destruction of settlements, imprisoning, plunder, etc.



Mongol Empire before 1259

Mongol empire was divided into uluses at the time of Momgke khan (1251-1259), Armenia was included in the fourth ulus (1236-1335).



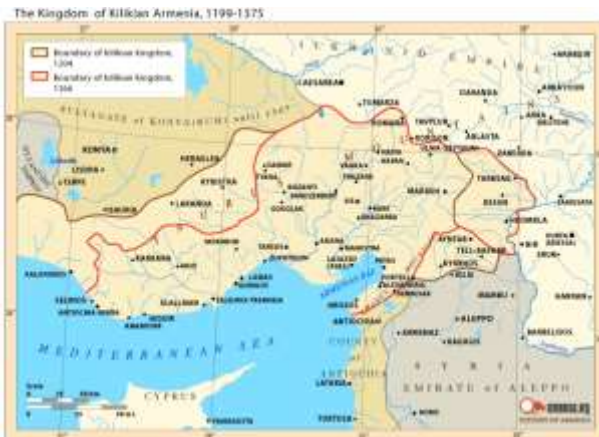
Armenia in Mongol empire

Armenian semi-independent and autonomous states gradually lost their political power and influence under Mongol administration. The most stable among them, at the time of Hulagu ilkhanate until invasions of Tamerlane, was principdom of Orbelian dynasty in Syunik. Mongol khans were assisting Orbelians against Zakarian rulers. After Syunik other Armenian relatively enduring principdoms were Ardsrunis of Mahkanaberd, small principalities of Sasun and Aghtamar. Other principdoms such as Zakarians, Vachutians, Vahramians, Dopians, Proshians, Jalalians (a branch of Orbelians) lost their previous importance and political position at the second half of 13th century.

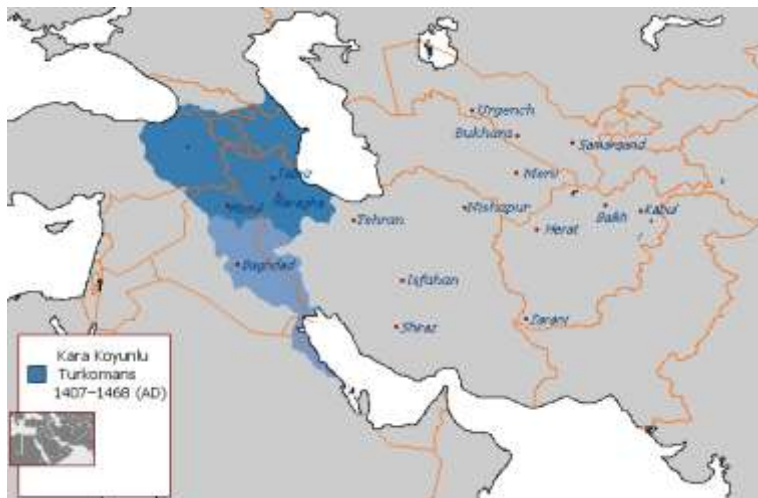


1-Zakarian, 2-Orbelian, 3-Vakhtangian, Jalalian, Shirjanshank, 4-Dopian, 5-Kyurikian, 6-Ardseruni, 7-Vahramian, 8-Ardserunik, 9-Vachutian, 10-Proshian

The Armenian kingdom and principalities of Cilicia (1080-1515) was formed by refugees and migrants from Greater Armenia. Located outside of the Armenian Highland and distinct from the Armenian Kingdom of antiquity, it was centered in the Cilicia region northwest of the Gulf of Alexandretta, which was called Armenian Gulf at its time.



Armenian kingdom of Cilicia



Kara Koyunlu state 1407-1469

Ak-Koyunlu Jahanshah (1437-1467) ruled over large portion of Armenia, in order to confront with his Persian and Turkish enemies, he supported local Armenian principalities which could preserve their existence, So he granted special privilege to them as Meliks. Armenian meliks were mainly residing in “Geghama land”, Vayots-Dzor, Syunik, Artsakh and Gugark. Such principalities existed also in Vaspurakan, Reshtunik and Mogk. Only principality of Aghtamar has some power at southern Armenia. Jahanshah made Ararat a separate province with Yerevan capital.

Ak-Koyunlu state achieved its maximum enlargement at the time of Uzun Hasan (1467-1477), at that time his territory stretched from Halis to heart of Persia included parts of Middle East and Near East. Not very long after his death, his state collapse and new powers emerged, Ottoman Sultanate and Safavid Persia, that made Armenia their battlefield.



Ak-Koyunlu state

Armenia in 16-18 centuries

After collapse of Ak-Koyunlu power, two large states, Ottoman Turkey and Safavid Persia were established in two portions of Armenia in the 16th century. These superpowers of the region had a few battles. These battles ended in 1555 with a peace treaty, according to it Armenia was divided between them for the first time, Large part of Vaspurakan, Bayazit and Alashkert regions were passed to the Turks, though Turkey had already occupied other provinces of Western Armenia, beside Armenia, Turks occupied also Western Georgia. The peace did not last long and war was restarted in 70s and ended in 1639. For the second time Armenia was divided between Turkey and Persia.



Divided Armenia 17-18 centuries

Safavid Persia created a few khanates in Eastern Armenia and Caucasus (Shaki, Shirvan, Ghuba, Ganja, Nakhijevan, Yerevan, Baku, Gharabagh). These khanates were divided into Mahals (Places).



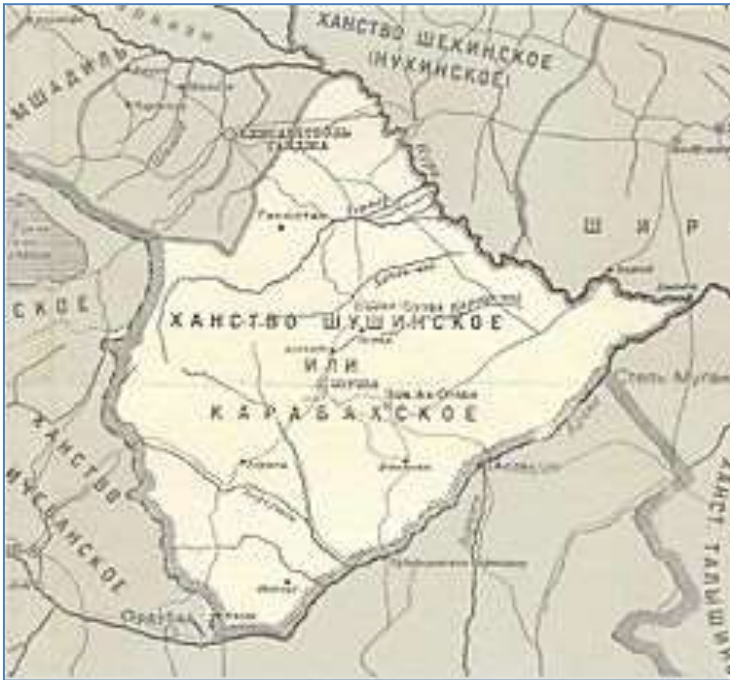
Map of Armenia, 1720.

Mahals were administered by administrators who were appointed by khans and were called Beg, Melik, Nayib, Mirboluk etc. Political, administrative and judicial power was in khan's hand. Most of Armenian population in Eastern Armenia were settled in Yerevan (roughly 19,500 km²), Gharabagh (24,000 km²) and Nakhijevan khanates (7,000 km²), Gandzak (Ganja, 5,000 km²).



Khanate of 1-Yerevan, 2- Khanate of Gharabagh,
3-Khanate of Nakhijevan

Eastern Armenia was divided into Yerevan Khanate (1747-1828), Nakhijevan Khanate (1747-1828), Gharabagh Khanate (1747-1822), Gandzak (Ganja) Khanate (1747-1804).



Gharabagh (Karabagh) khanate

Armenian Melikdoms and principalities in Eastern Armenia were established since 15th century and Jahanshah of Kara-Koyunlu supported them against Turks, but when the area got under Safavid rule in 16th century, they disregarded and weakened them, but in 17th century Persians changed their policy and resumed the support of Armenian melikdoms, so that they could be a barrier against Ottoman invasions.

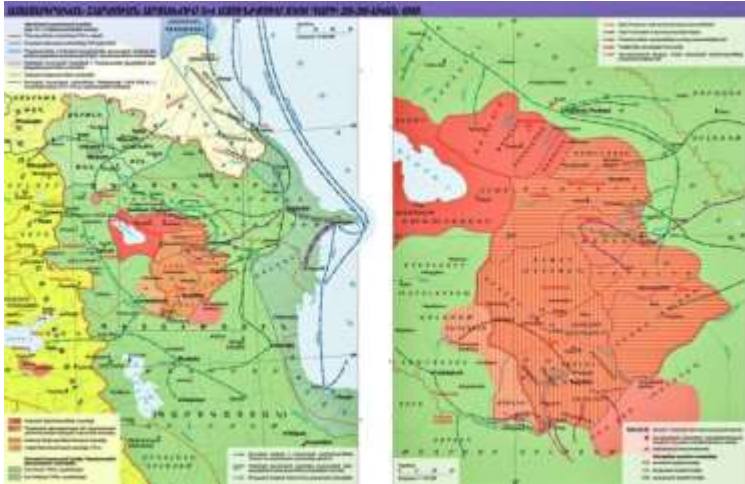


Gharabagh (Karabagh) melikdoms

Each one of the meliks had 1000-2000 soldiers. There were a series of melikdoms in Eastern Armenia, but “The Five Melikdoms of Karabakh” (Gulistan, Jraberd, Khachen, Varanda, Dizak) were more famous. (See *Melikdoms of Karabagh*).

Other melikdoms were: Gegharkunik, Gardman, Dsar, Ghapan, Angeghakot.

Armenian struggle for independence was going to come true as a result of the wars in Syunik, Leader of the movement was Davit Beg (1669-1728), he created an independent state in 1722 which could endure for 9 years until 1730. It was called Independent state of Ghapan.



Independent state of Ghapan

After division of Armenia between Ottoman Turkey and Safavid Persia in 1555 and 1639, Western Armenia went under Turkish rule and the administrative condition was not much different from Eastern Armenia.



Western Armenia

Western Armenia at the beginning was in one administrative unit called “Ermenistan” (Capital Erzurum), which was soon changed to Vilayet of Arzurum. At a later time it was divided to vilayets of Kars, Van, Erzurum, Diarbekir, Sivas.

Famous Armenian independence activist, Israel Ori prepared a plan for independence of Armenia and presented it to Peter the Great emperor of Russia in 1701 and attached the following map:



H. Arghutian, one of the activists for liberation of Armenia prepared a plan for liberation of Armenia and presented it to Russian officials in 1783, according to it, Armenia would have kingdom system under Russian support:



Armenian kingdom planned to be created under Russian support (second half 18th c.)

Another plan was to create an Autonomous Armenian kingdom in the Russian Empire:



Armenian kingdom planned to be created inside Russian empire (1827)

Armenia in 19-21 centuries

After the last two wars between Russia and Persia (1804-1813, 1826-28) the Caucasus including Eastern Armenia was occupied by Russian Empire. In 1829 Caucasus was divided into the following units:

- 1-Georgian mainland (6 cantons).
- 2-Five regions: Borchalu, Ghazakh, Shamshadin, Pambak, Shoragial.
- 3-Seven provinces: Gharabagh, Shaki, Shirvan, Baku, Kuban, Derbend, Akhaltskha.
- 4-Four oblasts: Imereti, Mingrelia, Guria and Armenian.
- 5-Talish Khanate
- 6-Teritorries of mountainous peoples.



Armenian Oblast (1828-1840)

Future Armenian republic borders were gradually getting formed as the following geographical pictures :

- Armenian oblast: 1828-1840
- Armenian oblast together with Lori and Javakhk regions included in Georgia-Imeretia governorate (1840-1848)
- Yerevan Province : 1849-1918

Yerevan province had an area of 28,000km² , which is almost equal to Soviet Armenia (29,900 km²). During 1860-70s and after that Province of Yerevan had 5 cities (Yerevan, Alexandropol or Gyumri, New Bayazet, Nakhijevan, Ordubad). Zangezur, Lori and some other regions, which were undisputable part of Eastern Armenia were included in Provinces of Tiflis and Elizabetpol. After Russo-Turkish war of 1877-78, some regions such as Kars, Sarighamish, Kaghezvan, Olti, etc were annexed to Russia, which were included in Province of Kars by Russian government. Kars province was as large as Yerevan province (excluding Lake Sevan).



Western and Eastern Armenia, 1830-1878

1-Vilayet of Ermenistan, 2-Vilayet of Diyarbekir – 3-Kars Province 4- Yerevan province, 5-Elizabetpol Province, 6- Tiflis Province, 7 Baku province

After the Ottoman-Persian War (1623–1639), Western Armenia became decisively part of the Ottoman Empire. Since the Russo-Turkish War, 1828–1829, the term "Western Armenia" has referred to the Armenian-populated historical regions of the Ottoman Empire that remained under Ottoman rule after the eastern part of Armenia was ceded to the Russian Empire by the Qajar Persians following the outcome of the Russo-Persian War (1804–1813) and Russo-Persian War (1826–1828).



1914 International Borders

Western (Ottoman) Armenia consisted of six vilayets (provinces) :



Vilayets of : 1-Erzurum, 2-Van,3-Bitlis,
4-Diyarbakir, 5-Kharput, 6-Sivas.

The Republic of Armenia

After Russian revolution of 1917, Russian-controlled Eastern Armenia, Georgia, and Azerbaijan attempted to bond together in the Transcaucasian Democratic Federative Republic. This federation, however, lasted from only February to May 1918, when all three parties decided to dissolve it. As a result of that and the Battles of May 1920 between Armenian forces and Turkish Army, during which Armenians won great victory, Eastern Armenia declared its independence on 28 May as the First Republic of Armenia.

In 1920 (November 29) Republic of Armenia was sovietized by Armenian communists with the help of Red army and Armenian Soviet republic was formed, which endured until 1991. After collapse of Soviet Union Armenia declared its separation from Soviet Union and was recognized as Independent Republic of Armenia (Third).

First Republic was about 12,000km² (after Batumi treaty, June, 4th 1918)¹, but after WWI was ended in November 1918, Turkey as loser of the war was pushed by England to withdraw from Caucasus and return to international borders of 1914, so Armenian forces took over the areas

¹ - Simon Vratsian, *Republic of Armenia* (in Armenian), Beirut, 1958, p. 177.

and borders of Republic expanded from late 1918 to April-May of 1919 and included also Lori-Pambak, Alexandrapol, areas of Echmidzin, Surmalu, Sharur, Nakhijevan, Kars province, etc. In summer of 1920 official borders of Republic of Armenia stretched up to Olti coalmines including Gharabagh having area about 70,000 km².



1-First Republic of Armenia 2-Western Armenia as per Treaty of Sevres (Wilsonian)

Republic of Armenia was divided into four administrative provinces: 1-Araratian, 2- Vanand, 3-Shirak, 4-Syunik. These provinces were also divided into cantons¹.

According to Treaty of Sevres, (10 Aug. 1920), 4 vilayets of Western Armenia (Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis provinces) were supposed to be annexed to the Republic of Armenia, total 90,000 km² plus Eastern Armenia 71,330 km² United independent and free Armenia would be created with a total area of 161,330 km². W. Wilson president of US was assigned to identify the border between Armenian Republic and Turkey.

Accordingly the areas of Republic of Armenia would be as follows²:

- 1-Yerevan: 3,140 km².
- 2-Echmiadzin: 3,750 km².
- 3-Leninakan (Gymri): 3,300 km².
- 4-Lori-Pambak: 5,000 km².
- 5-Ghazakh-Ijevan: 4,000 km².

¹ - Ibid, p. 419.

² - Gabriel Lazian, *Armenia and Armenian Cause*, (in Armenian) Yerevan, 1991, p. 213-214.

6-New Bayazet: 4,790 km²

7-Daralagiaz: 2,000 km²

8-Zangezur: 6,000 km²

9- Surmalu: 3,650 km²

10-Sharur-Nakhijevan: 5,600

11-Akhalkalak: 2,800 km²

12-Gharabagh: 10,000 km²

13-Kars: 5,800 km²

14-Kaghezvan: 4,450

15-Ardahan: 4,000 km²

16-Olti: 3,000 km²

Total 71,330 km²

Western Armenia as per W. Wilson:

1- Van province: 20,000 out of 39,300 km².

2- Erzurum: 40,000 out of 49,700 km².

3- Baghesh (Bitlis): 15,000 out of 27,100 km².

4- Trabizon: 15,000 out of 32,700 km².

5- Total: 90,000 km²

Grand total: 71,330 plus 90,000 equals 161,330 km²

When Mustafa Kemal succeeded in his fight for Turkish independence and forced the former wartime Allies to return to the negotiating table, as a result, Treaty of Sevres was archived and forgotten till today and Armenian struggle to create United Armenia of 161,330 km² did not end up as expected.

The Turkish national movement developed its own international relations by the Treaty of Moscow with the Soviet Union on 16 March 1921, the Accord of Ankara with France putting an end to the Franco-Turkish War, and the Treaty of Alexandropol with the Armenians and the Treaty of Kars fixing the eastern borders. By Treaty of Alexandropol between First Republic of Armenia and Turkey, Armenia not only did not achieve western Armenia, but also lost more than 40,000 km² of its 71,330 km² and left 29,713 km² for Soviet Armenia (November 29, 1920- September 21 1991).



*Armenian Soviet Socialist Republic (1920-1991)

Government of Soviet Armenia decided on Dec. 26, 1920 to change the administrative division of the republic and on Dec. 29 temporarily considered 6 cantons for the republic: Daragiaz, Dilijan, Gharakilisa, New Bayazet, Yerevan and Echmiadzin. On July 20, 1921 by Government order Armenian Soviet Socialist Republic was divided into 8 cantons: Yerevan, Echmiadzin, Alexandropol, Gharakilsa, Lori, Ijevan, New Bayazet, Daralagiaz and 33 regions. On August of the same year Zangezur canon was formed including Goris, Tegh, Tatev, Sisian, Ghapan, Meghri. In 1922 Soviet Armenia consisted of 10 cantons: Yerevan, Alexandropol, Echmiadzin, New Bayazet, Dilijan, Zangezur, Lori, Daralagiaz (Vayots Dzor), Gharakilisa, Meghri.

This status was in effect until 1929, when the Republic was considered to have 5 cantons: Yerevan, Leninakan, Lori, Sevan, Zangezur, and 33 regions and two cities (Yerevan, Leninakan). But on September 9, 1930 another change was made instead of village/region/canton new model of village/region was applied, which was in effect until the last year of Soviet Armenia, Accordingly Republic was divided into 25+1 regions. In 1937, 11 new regions were added.

As of September 1, 1987 Soviet Armenia had 37 rural and 10 urban regions, 22 republic and 5 regional cities, 31 townships and 479 villages¹.

¹ - Armenian Soviet Encyclopedia, Vol. 13, pp.18-19.



37 regions of Soviet Armenia

After collapse of Soviet Union, Republic of Armenia declared its independence on September 21, 1991. The third Republic of Armenia consists of 10 provinces (Marz), 48 cities, 953 villages, 932 communities (871 rural and 61 urban). Provinces are:



Province	Capital	Area (km²)
Aragatsotn	Ashtarak	2,756
Ararat	Artashat	2,090
Armavir	Armavir	1,242
Gegharkunik	Gavar	5,349
Kotayk	Hrazdan	2,086
Lori	Vanadzor	3,799
Shirak	Gyumri	2,680
Syunik	Kapan	4,506
Tavush	Ijevan	2,704
Vayots Dzor	Yeghegnadzor	2,308
Yerevan Capital)	–	223

In February 20th 1988, within the context of Mikhail Gorbachev's glasnost and perestroika policies, the Supreme Soviet of the Nagorno-Karabakh Autonomous Oblast (NKAO) voted to unite itself with Armenia. By the summer of 1989 the Armenian-populated areas of the NKAO were under blockade by Azerbaijan as a response to Armenia's blockade against Nakhichevan, cutting road and rail links to the outside world. On July 12 the Nagorno-Karabakh AO Supreme Soviet voted to secede from Azerbaijan. Soviet authorities in Moscow then placed the region under its direct rule, installing a special commission to govern the region. In November 1989 the Kremlin returned the oblast to Azerbaijani control. The local government in the region of Shahumian also declared its independence from the Azerbaijan SSR in 1991. On September 2nd, 1991, the Armenian representatives in the local government of the NKAO proclaimed the region a republic, independent from Azerbaijan as Republic of Artsakh (Gharbagh).



Republic of Artsakh has total area of 11,458 km² and eight administrative divisions:

#	Divisions of Artsakh Republic
1	Shahumyan Region
2	Martakert Region
3	Askeran Region
4	Martuni Region
5	Hadrut Region
6	Shushi Region
7	Kashatagh Region
8	Stepanakert (capital)

عکس‌های نایاب و تاریخی از زنان و دختران ایران در ۱۲۰ سال پیش

نگارنده: انی کاظمی

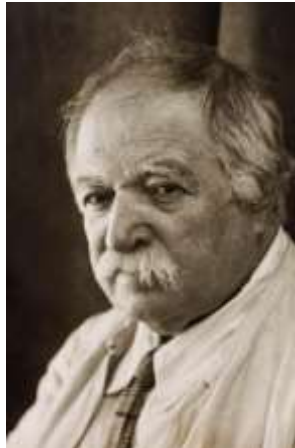
سخن سردبیر

آنتوان سوریوگین عکاس ارمنی-گرجی مقیم ایران از مهمترین پیشگامان عکاسی در سده نوزدهم است. عکاسخانه خوش‌آوازه و پروتق سوریوگین در خیابان عل‌الدوله تهران در جنب شرقی میدان مشق قرار داشت. مشتری‌های عکاسخانه بیشتر اعیان و اشراف و همچنین خانواده سلطنتی و درباریان بودند. اما بخش مهمی از سفارش‌دهنده‌های او را خارجی‌های مقیم و مسافر به ایران تشکیل می‌داند.

تاریخ دقیق تولد آنتوان سوریوگین مشخص نیست گویا در سالهای پایانی دهه ۱۸۳۰ یا آغاز دهه ۱۸۴۰ در سفارت روسیه در تهران به دنیا آمد.

پدرش واسیلی شرق‌شناس و دیپلماتی ارمنی بود که در زمان کودکی آنتوان در سانحه اسب‌سواری جان خود را از دست داد. پس از مرگ او آنتوان به همراه مادر گرجی‌اش آچین خانوم و بقیه خواهر و برادرها تهران را به مقصد تفلیس ترک کرد.

در تفلیس نخست به مدرسه هنر رفت تا نقاشی بیاموزد. اما آشنایی او با عکاس برجسته روسی دیمیتری یرماکوف او را به عکاسی علاقمند کرد. در دهه ۱۸۷۰ آنتوان دو برادر تاجرش کولیا و امانوئل را راضی کرد تا با هم به ایران برگردند و استودیوی عکاسی برپاکنند. آنها نخست در تبریز و سپس در تهران عکاسخانه خود را دایر کردند.



آنتوان در تهران با یک دختر ارمنی ازدواج کرد و حاصل این ازدواج هفت فرزند بود که تنها دو تن از آنها (یک پسر و یک دختر) زنده ماندند که یکی از آنان آندره سوریوگین بوده است.

سرانجام او به سال ۱۹۳۳ میلادی (برابر با سال ۱۳۱۲ خورشیدی) بر اثر عفونت کلیه درگذشت و در گورستان ارمنیان تهران (دولاب) به خاک سپرده شده.



خانواده سورگین

آندره سوروگین (زاده ۱۲۷۵ خورشیدی، تهران - درگذشته ۲۷ آذر ۱۳۷۵، اشتونگارت)، معروف به درویش‌خان، نقاش ارمنی برجسته مینیاتور و یکی از بنیانگذاران شیوه مردمی در نقاشی ایرانی معروف به نقاشی قهوه‌خانه‌ای بود.

آنتوان سوروگین پرکارترین عکاس دوران قاجار و پدر عکاسی اجتماعی ایران است. در سال ۱۹۰۸ میلادی سوروگین با مشروطه‌طلبان در ارتباط بود. عاملان محمدعلی شاه در عکاسخانه او بمب گذاشتند و حدود ۵ هزار نگاتیو شیشه‌ای او نابود شد.



زنان و دخترانی با کوزه‌های آب

آنتوان سوروگین (متولد: ۱۸۴۰ - مرگ: ۱۹۳۳) را پرکارترین عکاس حرفه‌ای اواخر دوران قاجار و پدر عکاسی اجتماعی ایران می‌خوانند.



دو زن ایرانی نشسته زیر کرسی در زمان قاجار
ناصرالدین شاه علاقه زیادی به عکس‌های آنتوان سوروگین داشت.



مادر ایرانی با دو فرزند خود • تصویری متعلق به بیش از صد سال پیش
آنتوان سوروگین حدود سال ۱۸۷۰ وارد ایران شد. او در ابتدا در تبریز اقامت کرد اما پس
از چندی به تهران رفت و در خیابان علاءالدوله (خیابان فردوسی کنونی) یک استودیوی
عکاسی باز کرد.



زنی که به کودک خود شیر می‌دهد

پس از چندی به عنوان عکاس باشی مخصوص به دربار ناصرالدین شاه راه یافت اما به عنوان یک هنرمند آگاه تنها در دربار عکاسی نکرد بلکه به میان مردم رفت و عکس‌های بسیاری از مردم کوچه و بازار آن روزگار گرفت.



زندگی روستایی در دوران قاجار

بیشتر عکس‌های آنتوان سوروگین حدود سال ۱۹۰۰ میلادی گرفته شده است. او توانایی صحبت کردن به زبان فارسی را مانند زبان مادری داشت و به خوبی با اقشار مختلف مردم ایران ارتباط برقرار در آن زمان ارتباط برقرار کرد.



دو دختر از عشایر ایل شاهسون بیش از صد و بیست سال قبل

عکس‌های او از مردم، آداب و رسوم، مشاغل، اقوام، دربار سلطنتی، حرمسرا، مساجد و بناهای یادبود و... را در آن زمان نشان می‌دهد.



سه دختر از عشایر ایران در اواخر دوران قاجار

با وجودی که آنتوان سوروگین عاشق ایران بود، عکس‌های بیشماری که او از ایران تهیه کرد سرنوشت غم‌انگیزی پیدا کرد. در سال ۱۹۰۸ میلادی آنتوان سوروگین با مشروطه‌طلبان در ارتباط بود. عاملان دربار محمد علی شاه در استودیوی او بمب گذاشتند و حدود پنج هزار نگاتیو شیشه‌ای از آرشیو بزرگ او نابود شد و تنها دو هزار عکس باقی ماند.



دختران فرش‌باف در زمان قاجار

در زمان رضاشاه نیز عکس‌های او توقیف بود تا این که در زمان محمدرضا پهلوی برخی از عکس‌های آنتوان سوروگین از نابودی نجات یافت.



زنان گدا در زمان قاجار



جمعی از دختران عشایر کرد در زمان قاجار



پرتراهی از دو گدا در زمان قاجار



زنان و نوازندگان کرد



پرتراهی از یک دختر ایرانی در زمان قاجار



پرتراهی از یک دختر ایرانی در زمان قاجار



رقاصان و نوازندگان کرد در زمان قاجار



رقاصان و نوازندگان کرد در زمان قاجار



زنان ایرانی در عصر قاجار



زن ایرانی در عصر قاجار



زن ایرانی در عصر قاجار



زن ایرانی در عصر قاجار



زنان ایرانی در عصر قاجار